

АНЕКДОТИЧНА ТРАГЕДІЯ

ІЗРАЇЛЬ КЛЕЙНЕР

Ізраїль Клейнер
АНЕКДОТИЧНА ТРАГЕДІЯ

Ізраїль Клейнер

АНЕКДОТИЧНА ТРАГЕДІЯ

Обкладинка Рема Багаутдиніва

diasporiana.org.ua

Мюнхен, "Сучасність", 1974

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА
Ч. 15 (34)

Israel Klejner

AN ANECDOTAL TRAGEDY

Copyright by Israel Klejner and "Suchasnist" 1974

ПЕРЕДМОВА

Автор "Анекдотичної трагедії", Ізраїль Клейнер, виїхав у серпні 1972 року до Ізраїлю. Залишив рідний Київ, де народився в 1935 році і де прожив тридцять шість років. За освітою інженер-механік, працював аж до виїзду в своїй професії. Хоча матеріально жилось йому непогано, він, як багато євреїв у Радянському Союзі, наполегливо старався виїхати до Ізраїлю. Але залишити рідний Київ, де пройшла значна частина життя, було прикро й боляче. "Я люблю Київ, — пише він. — Це найдорожче, що я залишив у цій частині світу". Йому здавалося, що вже ніщо не зв'язувало його з цією країною, але пізніше він зрозумів, що "тисячі ниток не рвуться й залишаються, мабуть, на все життя". І в пізнішому віці залягатимуть спогади про дитинство і молодість, про рідний Київ та зростатиме туга за країною, де жили генерації предків.

*

Батько Ізраїля, Абрам Клейнер (йому тепер 70 років), походить із рабинської родини в містечку Хмільник над південним Бугом (тепер Вінницька область). У 1919 році комендантом Хмільника був деякий час майор української армії Володимир Колодницький. Своєю рішучою поставою він урятував тоді єврейське населення від погрому й під-

креслив, що в нашій державі мусить панувати законність і справедливість. Рабин Хмільника написав спеціальну подяку майорові Колодницькому. Цю подію пригадував собі Абрам Клейнер у розмові, коли я був гостем у домі Клейнерів у Єрусалимі 1972 року.

Абрам Клейнер ще з юнацьких років став ширим комуністом і згодом займав у суспільній ієрархії немало-важні пости. У післявоєнних роках його ув'язнили й засудили до десяти років таборів за "антирадянську пропаганду і сіоністичну діяльність", а насправді за те, що він виступав проти хвилі антисемітизму, яка проходила тоді посилено в усьому СРСР, очевидно, з ініціативи Кремля. Як багато євреїв на Сході Європи, Абрам Клейнер вірив, що після понижень і погромів у царській Росії, під більшовицькою владою запанує рівність, справедливість, гуманність. Пройшли довгі десятиріччя, поки євреї усвідомили, що не туди дорога. Діти батьків-комуністів часто ставали активними сіоністами.

*

"Анекдотична трагедія" це спогади з Києва, написані свіжо, безпосередньо, без усякого намагання прикрашувати або затемнювати щонебудь. Відчувається, що автор старався зображувати все об'єктивно, правдиво. Подекуди проривається гірка іронія, або й справжній гумор — посміятись з усього, також із самого себе. Треба мати талант, щоб розповідати так живо, цікаво і зображувати події та речі так виразно й барвно, а до того ще гарною українською мовою.

Автор, природно, розповідає передусім про київських євреїв, коли представляє події, яких був свідком або активним учасником до часу виїзду до Ізраїлю. Але мова йде весь час про наш Київ, нашу столицю і про євреїв, громадян нашої батьківщини. Він одверто пише, що не плекав ближчих взаємин з українськими патріотичними групами "демократів" чи "націоналістів". Іншими були конкретні спрямування і завдання євреїв і українців. Хоча,

на жаль, силою безвладности, триває ще далі серед загалу єврейства нехить або й ворожнеча до українців, то все ж таки багато євреїв співчують українському національному рухові, розуміючи подібність долі обидвох народів у СРСР і той факт, що найбільшою загрозою як для України, так і для Ізраїлю є російський імперіялізм та шовінізм. Усвідомлення цього зобов'язує до спільної дії та боротьби.

Богдан Кордюк

1. ДЕЩО ПРО АНЕКДОТИ

Відомо, що будь-яка історична подія виглядає тим вагоміше, чим віддаленіша вона у часі. Певно, я викличу крайнє обурення істориків, якщо скажу, що корейська війна 1950-54 років мала більше значення, ніж сторічна. Щождо нинішньої в'єтнамської, то вона, певна річ, взагалі відбувається поза історією.

Ми живемо у той чудовий час, коли одвічна мрія людини про знищення ближніх своїх близька до свого тріюмфального вивершення. Як зауважив Фелікс Кривін, війна Білої та Червоної троянд — це були лише квіточки.

Але ми маємо ще час, і я хочу розповісти дещо таке, про що ви, панове добродії, знаєте ще менше, ніж про в'єтнамську війну.

Ви знаєте, що був такий народ — євреї. Вони вбиралися у дуже кумедні довгі сурдути та носили щось на зразок вусів на скронях — пейси; вони гендлювали, крали та навіть написали якусь там книжку — Біблію. Всі дуже їх не любили за злодійство і хитрість і знищували будь-яким способом, аж доки не винищили всіх.

Нині під цим самим ім'ям відомий зовсім інший народ, що має свою державу, своїх політиків, бандитів, генералів і повій і взагалі цілком схожий на нормальні народи. Цей новий цілком нормальний народ виник головне у Росії,

якщо називати цим розкішним ім'ям територію колишньої російської імперії. Заради об'єктивності слід зазначити, що багато частин цієї благословенної території бажали б називатися якось інакше, але не будемо забігати наперед.

Отже, нинішні євреї вийшли з "Росії". Вони з'явилися не всі разом, їхнє зародження і розвиток відбувався, так би мовити, хвилеподібно. Остання за часом хвиля виникла на наших очах. Мені пощастило потрапити у цю хвилю і навіть трохи похлюпатися на її шпилі.

Було ж це у Києві, де я прожив тридцять шість років із моїх тридцяти семи, якщо поминути евакуацію та військову службу, і де, як добре відомо, галушки самі плигають до рота. Між іншим, це найкрасивіше місто у світі, і я це колинебудь ще доведу.

Київ — місто парків, широких вулиць, білих будинків, сонця і Дніпра. Це також місто гладких мішан, підпільних мільйонерів, футбольних уболівальників, благополучних бюрократів і гордих "стукачів". Дехто в Києві вміє випити. Колись у цьому місті жило багато євреїв, а найнахабніші з українців навіть намагалися говорити українською мовою. Тепер все це поринуло у минуле. Колишніх євреїв, як я вже казав, усіх перебили, нові хочуть чомусь їхати до Ізраїлю, а українці виправились і перейшли на загальнозрозумілу мову.

Волею долі я опинився серед тих, що воліли їхати до Ізраїлю. Ви, мабуть, щось чули про це. Може, ви читали відкриті листи радянських євреїв, що їх публікує заради сенсації західня преса? Може, ви дивувались із несподіваної упертості й сміливості цих колишніх лапсердачників? Ви щонебудь зрозуміли, добродію? Я прошу пробачення, але насмілюсь заявити, що ви нічого не зрозуміли. Щоб це зрозуміти, треба, поперше, жити в СРСР і, подруге, чуйно прислухатися до розвитку подій всередині цієї країни.

Пояснити це важко. Ой, як важко це пояснити! Розумієте, у євреїв нема свого Сахарова, або свого Солженіцина, або свого Івана Дзюби, але в них є масовий, справді загальнонаціональний рух, чого не мають інші. Проте, я

можу полегшити своє завдання. Я намагатимусь якнайменше пояснювати, а лише змалюю події, що їх свідком або учасником я був до серпня сімдесят першого року, коли виїхав з СРСР. Хто має вуха, хай слухає! Крім вух треба ще трохи розуму, але ж це мають усі.

Я пишу документ або те, що радянська преса любить називати "людським документом", ніби існують документи вовчі або, наприклад, пташині.

Все, що тут описане, дійсно відбувалось, а всі дійові особи живі й понині, більшість з них уже в Ізраїлі, якщо мати на увазі євреїв. Я не мав можливості опитати їх всіх, чи називати їх справжніми чи вигаданими іменами. Можливо, деякі бояться розголосу, бо їх рідні ще живуть в СРСР. Тому я називаю вигаданими, за винятком офіційних осіб — працівників МВД (МВС)¹ та КГБ (КДБ)², котрим нема чого боятися, принаймні тепер.

А якщо хтонебудь з "осіб" образиться і надумає подати на мене до суду, то я завжди до його послуг, але з умовою, що це не буде радянський суд. Проте, це цілковито неймовірне припущення, бо "органи" мають зовсім інші традиції та методи.

Ящо у вас виникне враження, що деякі сторінки занадто анекдотичні, то візьміть до уваги, що все, що відбувається в СРСР (і багато з того, що відбувалось у старій Росії), має риси погані анекдоти. Крім того, анекдота — це багатюща скарбниця єврейсько-українсько-російсько-вірменського фолкльору. Це також, як кажуть, об'єктивна реальність, дана нам у відчутті гумору.

Я хотів назвати свою повість "Попурі на єврейсько-українсько-російські теми". Попурі — це тому, що я використав поважну кількість чужих думок і віршів. Алеж так само чинять усі, хто пише, лише не всі наважуються це визнати.

¹МВД (МВС) — Министерство внутренних дел (Міністерство внутрішніх справ).

²КГБ (КДБ) — Комитет государственной безопасности (Комітет державної безпеки). Тут і далі примітки автора.

Однак я назвав це трагедією, хоча всі дійові особи живі й здорові, а багато з них навіть досягли своєї мети, що не так уже часто трапляється у житті.

Однаке це трагедія: трагедія народів СРСР, що з поширенням радянського впливу дійшла до масштабів загальнолюдської трагедії.

Я часто вдаюся до висловів, що звичні для київських євреїв. Якщо вам здається, що це не українська мова, то вважайте, що це — єврейська. Отже, панове добродії, ви чудово читаете по-єврейськи, а "в мене є що вам сказати".

2. ТАК У ЧОМУ Ж РІЧ?

А річ у тому, що у євреїв дуже тверезі голови. Принаймні, вони самі упевнені в цьому. Ай, якою тверезою теорією був марксизм! Усе зрозуміле. Людство поділяється поземно — на кляси, а історія вкрай подібна до бухгалтерії. Хто ж може бути кращим бухгалтером, ніж євреї? Треба лише зробити Це, і так довго очікувані Свобода, Рівність і Братерство самі впадуть до наших рук. Вони пішли і зробили Це. Це було не таке величне, як Біблія, але не менше вплинуло і ще вплине на історію.

Ясна річ, вони діяли не самі. Але вони були мозком, двигуном, дріжджами, злим духом — можете вибрати будь-яке з цих визначень, котрі звичайно прикладають до євреїв. Можна сказати, що вони врівноважили свої діяння. Створивши на зорі "нашої" історії дещо велике, вони на присмерку її створили не менш жахливе, після чого їм лише залишається повернутися до Ізраїлю і спробувати розпочати все від початку.

Вони довго трималися й далі вірили. Вони вперті, як віслюки. Якби тепер в СРСР ще вдалося знайти людину, яка щиросердно вірить ще в ідеологію комунізму, то це майже напевно був би євреї. (Благально прошу не звинувачувати мене в юдофобстві. Надалі мені доведеться прохати вас не звинувачувати мене в русо- або українофобстві, а

також у всіляких інших різновидах расової або національної ненависти. Присягаюся, не винний!).

Проте, й величезна впертість поступається під тиском реальності. Вони не лише здали свої ідейні позиції, а й перейшли на діаметрально протилежні. Можливо, це — найразючіший факт зі всіх, котрі свідчать про ідейний крах більшовизму, хоч є досить інших різючих фактів.

І ось... І ось живуть у Києві від двохсот до трьохсот тисяч євреїв. Живуть матеріально не погано (за радянськими стандартами, звісно). П'ють мало, працюють багато. Що заробив — тягне додому. Читають, ходять до кіна і театрів. Майже у кожній родині бодай один — з вищою освітою. Взагалі, все як у статті з радянської газети про чудове становище євреїв в СРСР.

Щоправда, єврею важче влаштуватися на роботу і майже неможливо потрапити на керівну посаду. У "бойовий союз одностумців-комуністів" євреїв приймають з великою обережністю. А втім, і кількість охочих досить обмежена. Дуже важко вступити до інституту. Але, як відомо з партійних рішень, фактори матеріальної зацікавленості ще не втрачають свого значення за соціалізмом. У даному разі таким фактором є хабар.

Коротше казавши, євреї живуть, мають квартири, дипломи і ошатні книжки. Так чого їм ще треба? Взагалі, чого це їм завжди треба більше, ніж іншим націям? Ні, я не кажу, що іншим націям нічого більше не треба; я навіть не проти тези про богоносність російського народу, але, уявіть собі, євреям також треба ще дещо, крім румунського полірованого серванта. І взагалі, єврей також має душу і навіть досить тонку, їйбо не брешу, панове! Душа єврея може бути у товстій оболонці або без неї. Якщо без — ми бачимо Гайнріха Гейне, Ісаака Левітана або Шолом-Алейхема. Проте, не робімо ліричних відступів.

Отже, їм чогось кортіло, а десь за морем була єврейська держава, віддалена двома генераціями людей, що мислили цілком інакше. І десь були одинаки, що давно домагалися дозволу на виїзд до Ізраїлю, але про них ніхто

не знав. І були ще живі подекуди старі сіоністи зі своєю мрією, як із застарілою улюбленою гилою, але про них ніхто не пам'ятав. І навіть була група, ба навіть кілька груп молодих ентузіастів, але про них ніхто не чув.

Але щось варилося в єврейських головах, і якимось ніхто не помітив, як, замість маси космополітів та інтернаціоналістів (мені здається, що в євреїв ці два поняття завжди були тотожні), з'явився єврейський народ, а точніше — частина єврейського народу, що усвідомлює свою невідривність від усіх інших його частин.

Кагебівські психологи прогавили цю метаморфозу, і це виявилось для них фатально. Ба більше, вони ще підлили олії у вогонь, організувавши шістдесят шостого року жалобну церемонію, аби відзначити двадцять п'яту річницю з дня розстрілу у Бабиному Яру. Зрозуміло, без згадування цього одіозного слова "євреї". То був час, коли ще не з'явилися "радянські громадяни єврейської національності". Це формулювання заміготіло пізніше, після двадцятьох років відсутності такої нації на сторінках радянських видань.

Того ж року провадили конкурс на кращий пам'ятник радянським громадянам, що полягли від рук фашистів у роки Великої Вітчизняної війни. І до чого тут взагалі ці євреї?

Очевидно, все це зробили під тиском певних закордонних сил, що їх звичайно називають світовою громадською думкою. У ті роки в СРСР ще бавилися в лібералізм і було незручно, що у всіх є пам'ятники цим жидам, а у нас нема.

А як красиво було до цього! Бабин Яр не існував, на його місці споруджували парк культури і стадіон. Це було навіть символічно: молода імперська нація танцює на кістках якогось колишнього народу, що раніш уособлював усе старе й віджиле. Здавалося, єврейське питання остаточно вирішене.

І ось тобі масш, лихий поплутав! І, як завжди, знайшлися ворожі елементи, що зіпсували всю параду. І ще

гірше те, що серед них було двоє, котрих аж ніяк не можна назвати замаскованими жидами, бо це — російський письменник Віктор Некрасов і український публіцист Іван Дзюба. Дзюба тоді вразив усіх промовою, котру варто прочитати. Прочитайте, панове (або ще раз прочитайте). Це суттєве для розуміння подій, що відбуваються і відбудуться у майбутньому.

Учувши, що треба нагнати трохи страху, "органи" схопили одного єврея, що забагато базікав — Бориса Кочубівського, похапцем влаштували процес, висвітлили його належним чином у пресі, і заgrimів Борис до місць трудової слави.

Але вони знову прогавили, бідолашні! Прогавили момент, коли репресії починають діяти у зворотному напрямку. Однак, можна їх зрозуміти: адже жиди протягом багатьох років поводитися тихо, а партійно-радянські й кагебівські лідери були так захоплені новою модою на вживання коньяку та бренді, замість плебейської горілки! Як бачимо, прогрес наздоганяє і цю, дуже своєрідну, частину людства.

Але все було б ще так-сяк, як раптом... (Згадаймо: "У романах часто буває це "раптом". Автори мають рацію: життя сповнене несподіванок!" Пробачте, якщо процитував неточно). Як раптом на київську сцену вийшов артист-м'ясник. Я нічого не вигадую, він справді вдень працював м'ясником, а ввечері грав на акордеоні на весіллях та вечірках. Кажуть, він був раніш професійним актором чи то в театрі, чи то на естраді. Він мав чудову російську дикцію і пізніше працював деякий час диктором російських передач ізраїльського радіо.

Ця людина поїхала до Москви і з безпосередністю справжнього артиста зайшла до ізраїльського посольства, щоб попрохати візу для в'їзду до Ізраїлю. Ви вже, мабуть, зрозуміли, що це було перед шестиденною війною, коли у Москві ще було ізраїльське посольство. Я не можу пояснити, як він спромігся туди увійти. Адже в СРСР увійти без дозволу влади до амбасади некоммуністичної держави —

трюк, ліпший від циркового. Чи то міліціонери, що вартують цілодобово біля входу, пішли кудись, чи то йому пощастило їх обдурити, але він увійшов і скромно попросив візи.

Ізраїльські дипломати, що традиційно прагнуть мати хороший вигляд перед радянською владою, були шоковані і втратили мову. Коли вони отямилась, він все ще стояв перед ними, випромінюючи спокійне сяйво. Полотніючи і плутаючи формулювання (ой-ва-вой, що буде? Що подумають у КГБ і в МІД ³? Адже вони все чують, всюди мікрофони!), вони пояснили йому, що для виїзду потрібно мати дозвіл від радянських органів, а такий дозвіл можна одержати (дуже просто!) в ОВІР ⁴ Міністерства внутрішніх справ.

Далі я не пам'ятаю подробиць, лише знаю, що артист-м'ясник, повернувшись до Києва, почав ходити по інстанціях, обійшов їх всі і навіть, як здається, не мавши виклику від рідних з Ізраїлю, одержав досить швидко дозвіл на виїзд, але це вже було після шестиденної війни. Не знаю, як це пояснити. Очевидно, це той випадок, коли доля, бажаючи розпочати нову сторінку в подіях, вершить перед нашими очима щось неймовірне. Дехто у Києві пояснював цей феномен випадковим збігом обставин, інші казали, що влада була приголомшена зухвалістю цієї людини. Так чи інакше, але він одержав виїзну візу, а за декілька днів увесь єврейський Київ гомонів лише про це.

Я знову можу лише сказати "не знаю" або послатися на долю (дуже зручний вихід), але не можу пояснити, чому саме цей випадок викликав такий резонанс. Адже й перед цим були в СРСР і навіть у Києві поодинокі випадки виїзду євреїв до Ізраїлю.

Однак враження, що його справив цей з будь-якого погляду артист, можна порівняти лише із враженням від перемоги Ізраїлю у війні тисяча дев'ятсот шістдесят

³МІД — Министерство иностранных дел (Міністерство закордонних справ).

⁴ОВІР — Отдел виз и регистрации (Відділ віз та реєстрації).

сьомого року. Я думаю, що головну роллю відіграла війна, події "висіли у повітрі", а наш артист був лише камінцем, що зрушив лявину.

І почалося!

3. Я СИДЖУ НА КЛУНКАХ

Власне, ще нічого не почалося, бо у житті все відбувається або значно повільніше, або значно швидше, ніж у книжках. Все лише зароджувалося, розуми шумували (тобто, я хочу сказати, відбувалось хвилювання думок, алеж ви пам'ятаєте, що я пишу по-єврейськи), але зовнішньо був мир та спокій, так що "чини" мали змогу спокійно пити свій коньяк.

У той час я працював як інженер-конструктор у проєктному бюро річкової фльоти. Ця організація нагадувала мені славетний "Геркулес" із "Золотого теляти". (Якщо серед моїх читачів знайдеться людина, що не читала Ільфа і Петрова, хай засоромиться і негайно заходитьесь читати "Дванадцять стільців" і "Золоте теля". Бо вся сучасна неофіційна література в Росії, а частково й на Україні, вийшла не з "Шинелі" Гоголя, а з Ільфа і Петрова. Можна прожити в СРСР п'ятдесят років, із котрих двадцять п'ять пробути у виправно-трудовах таборах, але не зрозуміти, що таке радянське життя. Я знаю людину, з якою стався саме такий випадок. Але прочитайте Ільфа і Петрова — і ви багато дечого зрозумієте. Це життя визначене не лише кошмаром всеосяжного терору, як багато хто думає. Навіть можна сказати, що це насправді щось зовсім інше. Це, радше, схоже на велетенську побутову комедію, таку собі анекдоту космічних масштабів, де всі дійові особи шалено рвуть від суспільства і один від одного все, що можна вхопити. Коли таку комедію ставить життя, то це неминуче перетворюється на трагедію. Ось це й можна усвідомити, читаючи Ільфа і Петрова. Проте, я ухилився вбік).

Моя організація нагадувала "Геркулес" не лише тому, що багато років займалася "вибиванням" нового приміщення для себе. (Як ви пам'ятаєте, "Геркулес" займався виключно обстоюванням своїх прав на приміщення, котре займав). Схожість була ще в тому, що громадська користь від мого проєктного бюро була лише ледь-ледь більша від користі "Геркулеса".

Шість років ми займалися головне велетенським проєктом "складеного вантажного теплохода-майданчика" водотонажністю понад десять тисяч тонн. Для річкового судна це величезна цифра. А для експлуатації такого теплохода довелось би весь фарватер Дніпра поглибити мало не вдвічі, а всі річкові порти перебудувати. Зрозуміло, що це було нереально. Але... яку вагу має реальність, коли вперше у світі будують комуністичне суспільство? Начальству Головного управління річкової флотії УРСР дуже кортіло виблизити чимось неповторним, і ось народилася ця ідея.

Оскільки система проєктування в Радянському Союзі така, що вага проєкту іноді перевищує вагу проєктованої машини, то стає ясно, чому сто інженерів і техніків билися над цією аферою цілих шість років.

Щоправда, з самого початку мало не пролунав голос протесту. Є у Києві така собі тиха людина з математичною головою. Він справді великий фахівець із суднобудування. Принаймні у Києві ніхто краще за нього не знає теорії корабля та суднобудівельних розрахунків. Але він, на своє нещастя, єврей. З великими перешкодами він захистив кандидатську дисертацію, коли йому перевалило за сорок. Пристойної роботи не знайшов і перебивався на якійсь посаді у Річковому реєстрі. Він числився також на посаді позаштатного консультанта Держпляну УРСР, бо був єдиним у Києві кандидатом наук у галузі суднобудування.

Отже, Держплян запропонував йому викласти думку про цей проєкт. Зрозуміло, думка була найнегативніша. Як на лихо, Річковий реєстр підпорядкований тому ж таки Головному управлінню річкової флотії. А керував загаданим управлінням один твердий до незламності лєні-

нець на прізвище Бобровніков. Цей Бобер, як його всі звали, викликав до себе тихого кандидата наук і в лагідній розмові між іншим зазначив, що доля людини іноді залежить від незначного на вигляд папірця, що його вона пише для Держпляну. Математична голова миттю все підрахувала — і негативна думка змінилася на позитивну.

Заколот був придушений, теплохід внесли до п'ятирічного пляну, і машина закрутилася.

Докрутилася вона до того, що вирішили до сторіччя з дня народження Леніна закласти в урочистій обстановці перше судно цієї серії. (Бо мали намір будувати не один такий теплохід, а цілу серію).

Хоча проєкт ще не закінчили, однак на Київському суднобудівельно-судноремонтному заводі нашвидкуруч спорудили щось на зразок нового стапеля і на нього 22 квітня тисяча дев'ясот сімдесятого року урочисто поклали сталевий лист з відповідним до цього випадку написом. Випили, роздали премії і подяки, а ювілейний сталевий лист і фальшивий стапель за кілька днів порізали і здали як металобрухт, бо не були готові до будівництва судна, та й проєкту ще не було.

Далі ТАРС поширив повідомлення, яке надрукували центральні газети та передавало радіо. Повідомили, що закладено річковий велетень, потужний, механізований, автоматизований, взагалі — пальчики облизати. Керування судном здійснюють з каюти штурмана. Хоч на дніпровських суднах посада штурмана не передбачена, а каюта — це місце, де сплять, а не керують судном, але голос диктора московського радіо на цих словах заgrimів урочистістю чергової перемоги.

У повідомленні були ще деякі подробиці на такому ж рівні. Було ясно, що працівники ТАРС так само далекі від техніки, як і від здорового глузду.

Сидячи у бюрі над славетним проєктом, я роздумував, як би мені поїхати до Ізраїлю. Довкола вирувало море уболівальників, що залило в СРСР всі проєктні організації. Біба бив головою, Лобан проходив краєм, Каневський

навішував штрафні, Сребро "лопухався", а двоє євреїв відчужено думали про щось своє. Двоє тому, що поруч зі мною сидів Вітя, за посадою конструктор, а за талантом — кравець. Вітя блискавично малював на берегах креслень свої улюблені рукава та виточки і зідхав. Я думав про виклик, характеристику, візу, ОВІР та КГБ і також зідхав.

Думка про Ізраїль осяяла мене цілком раптово шістдесят шостого року. Я тоді ще працював на заводі, завод переходив на виробництво військової продукції. Спеціальний відділ у зв'язку з цим почав складати документи для допусків до секретної роботи всім працівникам, що були пов'язані з військовим виробництвом. І ось тут я чомусь подумав, що з допуском я ніколи не вирвуся до Ізраїлю.

Я негайно звільнився з заводу і влаштувався до проєктного бюро, про блискучу діяльність якого я вже писав.

Взагалі вміння вчасно "ушитися" дуже важливе для радянського громадянина. Чуття моменту, коли час "ушиватися", врятувало життя багатьом теперішнім будівникам комунізму на всіх сходинках партійно-державної піраміди. Здається, я наділений таким чуттям або принаймні був наділений, поки жив "там".

Але думка про Ізраїль, вийшовши з небуття, почала досить нахабно витискати з моєї голови всі інші думки. Цьому сприяла, з одного боку, ленінська національна політика партії та уряду, а з іншого — успіхи Ізраїлю. Крім того, серед маси людей дослівно на очах виникала атмосфера націоналізму, якогось спонтанного і майже неусвідомлюваного. Очевидно, це була природна реакція, прагнення заповнити вакуум, що створився після болісної смерті офіційної ідеології.

Десь шістдесят восьмого року ми з батьком вирішили, що настав час діяти. Дружин поки що не втаємничувати, щоб не злякалися. Виявилось, що сусідка одного нашого приятеля їде "на хвилечку" жити до Парижу.

Зрозумійте, панове: для того, хто звик жити по цей бік,

така фраза — ніщо. Але "там" це справляє таке враження, ніби вас повідомили, що ваш паралізований сусіда летить завтра спеціальним рейсом до Юпітера.

Загалом, справа виглядала так: сусідка два чи три роки тому одружилася з французом, однак їй не давали дозволу на виїзд, але нарешті дали. Тепер вона познайомилася з якимсь чехо-словацьким дипломатом, що везе її своїм автом чи то до Праги, чи то просто до Парижу. Це означало, що вона може без страху "везти". Наші приятелі знали її з пелюшок і відкидали підозру, що вона "десь" працює. Вона розповіла, що везе кілька плівок із записами Галіча.

Порівняно швидко ми умовили її провезти та відіслати із Франції до Ізраїлю листи, в котрих ми просили ізраїльську владу розшукати наших родичів і сповістити їх, що ми чекаємо на виклик. "Француженка" поїхала, а ми відчули, що страшенно самі себе поважаємо.

За кілька днів, у трамваї по дорозі додому, я зловив себе на тому, що декляю сам собі Уткіна. Мушу сказати, що я маю звичку деклямувати по дорозі додому раннього Маяковського. (Шановна пані, прошу не умлівати! Ранній Маяковський — це щось таке, до чого ще далеко сучасній поезії. Щоправда, він був комуністом, але ви, пані, також не королева еспанська).

І раптом я помітив, що читаю Уткіна:

В синагоге —
Шум и гам,
Гам и шум!
Все евреи по углам:
Ш-ша!
Ш-шу!
Выступает рэб Аврум.
В синагоге —
Гам и шум,
Гвалт!

Я зрозумів, що вже сиджу на клунках.

4. ПРО СВОБОДУ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Час минав, а виклику не було. Ми надіслали запити до Ізраїлю ще кількома шляхами, та марно.

А чутки виповнили Київ і здавалося, що він лусне по швах. Казали, що вже існує всесоюзна сіоністська підпільна організація, що от-от почнуться виступи за масовий виїзд всіх євреїв до Ізраїлю і може дійти до вуличних демонстрацій. Я здобував відомості з деяких більш вірогідних джерел і знав, що це все перебільшене майже так само, як колись були перебільшені чутки про смерть Марка Твена.

У країні існували кілька ініціативних груп, що поставили собі за мету створити рух за виїзд до Ізраїлю. Там були люди різних світоглядів та доль. Були учасники російської демократичної течії, які дійшли до думки про безкорисність для євреїв участі у чужій грі та про konieczність створення власного національно-визвольного руху. Були діти старих сіоністів, що перейняли ідею від батьків. Були люди, що дійшли такого світогляду самотужки. Були бідаки, доведені нудотою від комуністичного будівництва до такого стану, що ладні були тікати з країни чудес світ-заочі. Були й так собі любителі гострих відчуттів.

Я можу сказати, що деякою мірою належу до всіх цих категорій. Правда, я не брав участі у демократичному русі, але мав там знайомих і читав Самвидав. Я був сином старого комуніста, а не сіоніста, але батько, щоб доповнити мою освіту, розповідав про сіоністський рух. Я багато міркував і дійшов висновку, що це єдиний вихід для євреїв. Мене також нудило від цього режиму. Не можу сказати, що я так уже сильно полюблюю сильні почуття, але відчуваю деяку цікавість до пригод.

Сіоністські групи намагалися об'єднатися і дійсно створити всесоюзну організацію — справа майже безнадійна за умов СРСР. Вони створили ВКК — Всесоюзний координаційний комітет, але їх негайно ж "накрили". Але лід був зламаний. Ідея увійшла у маси і почала виробляти чудеса. В СРСР головне — дати відчутти

людям, що неможливе стало можливим. Досить, щоб один яскраво продемонстрував нову можливість, і тисячі кидаються за ним, боячись впустити нагоду.

Почав виходити нечастий єврейський Самвидав, але російською мовою, бо в СРСР це мова євреїв. Я прочитав деякі статті та фейлетони Жаботинського, скорочений переклад "Виходу" Леона Уріса. Потім мені трапились оповідання Ефраїма Кішона, Кацетника і вже не пам'ятаю, що ще. Пізніше я читав і ховав у себе вдома примірники газети, щось схоже на "Хроніку", але в мініатюрі. Ці випуски були пронумеровані літерами єврейської абетки: "алеф", "бет" тощо. Ходили по руках колективні листи євреїв до радянських та міжнародних організацій з вимогами про виїзд до Ізраїлю. З'явилися підручники з івриту. Все це розмножували на друкарській машинці або у фотографічний спосіб. Якість копій часто була дуже погана, доводилося читати з допомогою побільшувального скла, але й це не завжди допомагало.

Всі раптом почали слухати ізраїльське радіо. І раніш слухали крізь глушіння західне радіо російською та українською мовами. Великий авторитет завоювало собі Бі-Бі-Сі, із захопленням слухали "Свободу"; "Голос Америки" іноді викликав нудьгу, але слухали. Ізраїль давно вів пересилання по-російськи, але слухали мало. Голови були зайняті іншими проблемами, та й передачі були не дуже цікаві. Але ось у якийсь момент почали переважно слухати Ізраїль. Дідько його знає, як це виходить: чи історія робить зигзаг, чи кількість переходить у якість, чи то російський ведмідь перевертається на інший бік.

Я мав особливий приймач. Один знайомий радист зробив мені п'ять додаткових короткохвильових діапазонів, починаючи з тринадцяти метрів. Я слухав все, що хотів, і глушіння майже не заваджало. Золоті руки у цього радиста. Дав би я вам, хлопці, його адресу, але, як кажуть, Заратустра не дозволяє (це, шановні добродії, я не до вас). Шукайте у Києві, знайдете.

Пам'ятаю, коли я йому сказав, що мені потрібний, крім

усього іншого, також діпазон тридцять три метри (Ізраїль працював на хвилі тридцять три цілих і три десятих), він зразу ж відповів: "Зроблю вам тридцять три і три". Він не єврей, але добре знав, на якій хвилі тепер слухають.

Моя участь у комуністичному способі поширення інформації почалася п'ятдесят четвертого року, коли я служив перший рік строкової служби у Красноярську. На своє лихо я вказав у анкеті, що закінчив дитячу художню школу. Мене примусили писати гасла, малювати стіннівки, прикрашати ленінські кутки, а одного разу я навіть написав олією велику копію з відомої картини, на якій Ленін сидить у білому кріслі й читає "Правду". Таким чином я став гвинтиком у машині радянської пропаганди, ба навіть в її найдосконалішому військовому відділі.

Стати гвинтиком у машині — ідеал комуністичного самовдосконалення. Цього ідеалу я досяг. З кам'яним обличчям, як Будда, я писав маленькі прителефонні написи "Не болтай у телефона! Болтун — находка для шпiona!", "Будь осторожен — враг подслушивает!" і величезні гасла на зразок такого: "Строгое соблюдение уставов — священный долг каждого советского воина!"

У Радянській армії годують більш, ніж скромно (маю підозру, що американський солдат не прожив би на таких харчах і двох місяців), натомість інтенданти крадуть дуже не скромно, тому я завжди страждав від голоду, але не мучився від докорів сумління. Лише одного разу я пережив якесь потрясіння, коли руки хотіли зробити таке, чого голова не дозволяла. Мені тоді здавалося, що руки відірвуться від тіла.

Я писав гасло "Бдительность — наше оружие!" Раптом я відчув, що руки самі хочуть перевиконати плян і доповнити гасло словами: "Лучше перебдеть, чем недобдеть!" Привид трибуналу з'явився переді мною, і я вибіг надвір, щоб ковтнути холодного повітря. Коли я повернувся, я знову відчув роздвоєння тіла. Тоді я пішов до казарми і ліг спати. Хоч я одержав прочухана за те, що не закінчив того дня гасла, але під трибунал не потрапив.

Іноді я, головне через нудьгу, зважувався на невеличкі жарти. У стіннівці був розділ, куди я мусив вписувати найвдаліші із солдатських прислів'їв, що їх друкувала окружна газета "Советский воин". Господь відас, звідки газета видобувала ці перлини. Найімовірніше, редактор їх сам вигадував. Я вирішив зробити свій внесок у цю славну справу і вписав до однієї зі стіннівок два прислів'я власної вигадки: "Неси караульную службу бдительно — завоюешь благодарность Родины и родителей!" і "Приятней командира слушать, чем пшенную кашу кушать!" Прислів'я були дуже схожі на ті, що їх друкував "Советский воин", через це командир роти нічого не помітив і дозволив стіннівку вивісити.

Сміявся лише довгий та прищавий Петухов, злодій-законник, що потрапив до війська просто із в'язниці. Всі інші не помітили моєї витівки, бо стіннівки не читали (і цілком слушно).

Цей Петухов відзначався тюремним гумором. Нас годували шість разів на тиждень іржавими оселедцями, замість м'яса. У понеділок був "пісний день" і м'яса, тобто оселедця, не належало. Якось на політзаняттях Петухов так відповів на питання: "Який термін мусить служити радянський солдат в армії?" — "Доки не з'їсть сімдесят метрів оселедців, товаришу ляйтенанте!" Бідолаха Петухова запроторили до гавптвахти, звідки він вийшов ще тоншим і довшим.

Подальша моя участь в одержанні і розповсюдженні інформації продовжувалась у східній Німеччині, де я опинився на другий рік служби. Я "подвизався" (деякі думають, що це від слова "підв'язка", але це від "подвиг") у штабі повітряної армії, куди я потрапив знов таки через запис в особистій справі, що я — художник. Як бачите, в Радянській армії високо цінують мистецтво, особливо мистецтво писати ідіотські гасла.

У штабі я малював оголошення про партзбори, креслив радіосхеми для навчання офіцерів та наносив на мапи обстановку під час військових навчань. Крім того, я

кожного дня мусив дві години сидіти перед приймачем з навушниками на голові, прослуховуючи роботу аеродромних, так званих "приводних" радіостанцій. Навушники — чудова річ, бо ніхто не знає, що ти слухаєш. А я слухав західне радіо російською мовою і почував себе, як король на іменинах. При цьому я був ситий, бо при штабі кількість їжі не обмежували, хоч якість була звичайна армійська.

Я земной шар чуть не весь обошел,

И жизнь хороша, и жить хорошо! —

повторював я собі, хоч це був пізній Маяковський. (Візьміть до уваги, що мені було лише двадцять років).

Повернувшись з війська, я продовжував слухати вільне радіо: це вже стало звичкою. Далі я піддав мій приймач модернізації, про яку я писав, і всі заглушувачі перестали для мене існувати. Так я в житті здійснив для себе відомий пункт Загальної декларації прав людини.

5. КАМІНЬ У ЯРУ

Наближалось кінець літо шістдесят дев'ятого року. На цей час єврейський рух набрав тих форм, у яких ми його знаємо тепер. Завдяки "підписанству" вже стали відомі імена активістів, вже начальники ОВІР-ів у багатьох містах хапалися за голову, угледівши перші сотні заяв про виїзд, але Київ ніби пас задніх. Була потрібна ефектна акція, щоб надати справі нового розмаху.

У вересні до мене прийшли двоє знайомих. Одного я знав як сіоністського активіста (назвемо його Льонею), другий був, на мою думку, якщо не сексот, то принаймні базіка.

Льоня почав мені пояснювати, чому євреї мусять їхати до Ізраїлю. Я показував йому очима на "базіку". Він не реагував і продовжував розповідати про чудо-м'ясника, про колективні листи та запаморочливі перспективи. Почувалося, що він дуже хоче залучити новачка. А мене

дуже непокоїв "базіка", я не знав, як викрутитися, і відповідав якісь дурниці.

Нарешті, мені вдалося звести розмову до анекдотів, і тут "базіка" пописався новинкою вірменського радіо:

Радіослухач ставить питання: "Яка різниця між сіонізмом та імпресіонізмом?" Вірменське радіо відповідає: "Яка різниця — ми не знаємо, але їхати треба".

Ми від широкого серця посміялися.

Льоня, певна річ, залишився невдоволений, але взяв дані про мою родину для передачі до Ізраїлю. Коли людина давала дані для одержання виклику, це було першою сходиною в його "сходженні". На івриті репатріяція до Ізраїлю так і зветься — "сходження".

Але "окрасу програми" Льоня залишив на закінчення. Він сказав, що збирає людей для мітингу в Бабиному Яру 29 вересня, просив прийти та привести знайомих. За два-три дні він прийшов ще раз і сказав, що збирає гроші на великий вінок, який покладуть у Яру. Я дав йому, пам'ятаю, десять карбованців. Зрозуміло, вінок, хоч який розкішний він був, не міг коштувати більше, ніж двадцять — тридцять карбованців. Очевидно, гроші призначалися також і для інших цілей.

29 вересня — це річниця розстрілу. Щороку в цей день в Яру провадять офіційний мітинг під егідою КГБ. Він завжди відбувається у робочий час і кожного року починається об іншій годині, при чому цю годину тримають у таємниці. Таким чином уникають великого скупчення людей.

Зверніть увагу на цей чудовий кагебістський винахід — таємний публічний багатолюдний мітинг за мінімального скупчення людей. За громадськість на мітингу правлять: сотня сексотів, з десяток активістів (також сексотів) з найближчих підприємств, декілька представників райкому та низки міліціонерів довкола.

Виголошують три промови по п'ять хвилин, потім кладуть два-три вінки від колективів заводів на вшанування пам'яті громадян, "що полягли від рук". Разом двадцять

хвилин. Хитро й недорогим коштом! Тепер вергеліси зможуть цілий рік наводити факти про відсутність анти-семітизму в СРСР, ба навіть демонструвати фотографії вінків на тлі каменя у Бабиному Яру.

До речі, щодо Вергеліса, то він цього часу вже став дуже відомою постаттю, що, очевидно, й було його метою. Один ідеаліст запевняв мене, що єврейський негідник відрізняється від інших негідників тим, що докори сумління зводять його врешті-решт у домовину. Ах, широсердні ідеалісти! Можу присягнути, що Вергеліс не повіситься.

Звісно, Льоня збирав людей не для офіційного мітингу, а для справжнього, котрий відбувається біля Каменя ввечері, після роботи. Цей справжній мітинг завжди викликає велике занепокоєння в КГБ, вживають заходів, щоб йому запобігти, але ще жодного разу це не вдалося.

Це також дещо нове для СРСР — мітинг без офіційного оголошення, без президії, порядку денного та часто-густо без промов. Мітинг біля Каменя.

Київ уславлений Каменями. Багато вже років його прикрашають Каміні, встановлені у місцях, де у майбутньому мають здійматися величні пам'ятники на честь наших славетних перемог. Але кампанія на честь чергової перемоги минає, їй на зміну йдуть інші кампанії, а камінь самотньо стоїть, терпляче очікуючи на своє перетворення на пісок під впливом вітру й дощу. Не щастить Києву на пам'ятники!

Я пам'ятаю, як насмішила всіх спроба спорудити на площі Калініна (колишня Думська) обеліск місту-герою Києву. Це було незабаром після того, як Києву на загальний подив надали звання міста-героя. До мене якось не доходив сенс спорудження у центрі міста пам'ятника цьому ж містові, наче воно вже по-геройському загинуло.

Щоправда, спочатку збудували лише фанерний макет обеліска в натуральну величину, щоб подивитися, на що це

буде схоже. Це було схоже на щось таке, що дало киянам привід охрестити його "мрією імпотента". Ідея спочила вічним сном, і макет ліквідували.

Але сверблячка створити щось таке непроминальне не давала спокою батькам міста та республіки. І ось уже на тій самій площі Калініна споруджують пам'ятник Жовтневій революції (царство їй небесне). Спочатку встановили величезний гранітний камінь рудого кольору. Далі заходилися добудовувати до нього гіпсові постаті, пофарбовані під бронзу. Це був також покищо макет. Притулившись спиною до граніту, стояв у недоладній позі Ленін, тримаючи розкриту долоню перед животом. ("П'ятдесят років із протягнутою рукою", — сказав з цього приводу один мій знайомий).

Нижче, біля його ніг, височіли чотири постаті: робітник, солдат, матрос і жінка. Постаті були надзвичайно широкі у плечах, їхні ноги своєю грубістю нагадували колони Київського університету, а кривизною — вулиці старого Києва. Все це правило за розвагу для роззяв, що відточували перед пам'ятником свій гумор. Яюсь, стоячи перед пам'ятником, я намагався уявити собі психологію його автора або авторів. Мені це не вдалося, і я почав прислухатися до зауважень людей, що стояли навкруг. Троє хлопців десь сімнадцятирічного віку сперечалися про фах виліпленої жінки. Вони дійшли висновку, що, оскільки робітник, солдат і матрос — дуже стародавні фахи, то й жінка, мабуть, належить до стародавньої професії.

Якийсь колгоспний дядько пробурчав, поглядаючи на Леніна: "Притулили, як горбатого до стіни".

Дві дівулі дивувалися, чому в матроса не застібнуті штани. Дівулі помилялися: штани були застібнуті, але шматочок гіпсу в цьому місці відбився, створивши такий своєрідний оптичний ефект.

Гіпсові постаті за два-три місяці знесли, а рудий гранітний камінь залишився і доповнив собою плеяду каменів, що до неї вже входили камені на честь перемоги, десятиріччя об'єднання Західньої та Східньої України,

трьохсотріччя возз'єднання України з Росією та Камінь у Бабиному Яру.

Справді, київські камені багато чого бачили, але єврейський національний рух їм довелось побачити вперше.

Я сповістив декількох знайомих, котрим довіряв, і ввечері 29 вересня сів на тій самій площі Калініна до вісімнадцятого тролейбуса, що йде до околиці Бабиного Яру. Уже в тролейбусі я помітив кількох молодих євреїв, що всі були у капелюхах попри теплу погоду і зглядалися, ніби шукаючи подібних до себе.

На підході до Яру я звернув увагу на молодиків, що проходилися тротуаром. Вони були б схожі на бандитів, якби не були такі по-хазяйському самовпевнені. Біля тротуару стояла чорна "Волга" з кагебівським номером. Водій куняв за керівницею. Отже, присутня особа такого рангу, котрому належить мати персональне авто з водієм.

Що ближче я підходив до Яру, то частіше траплялися міліціонери у формі та байдикуючі здоровані у цивільному. Деякі були з пов'язками народної дружини на рукавах.

Нарешті, я побачив освітлену прожекторами галявину, середина якої вибрукована кам'яними плитами. Галявина була розташована нижче рівня вулиці, до неї вели широкі гранітні сходи. З трьох боків галявину оточував негустий молодий ліс. Серед дерев майоріли ті самі здоровані. А посеред брукованого майданчика височів Камінь завбільшки з великий канцелярський стіл. До Каменя були притулені три вінки. На майданчику стояли або повільно походжали осіб із сто. Серед них вирізнявся довготелесий молодик з фотоапаратом та блищем. Молодик методично фотографував за чергою всіх, що були на майданчику. Він анітрохи не няковів, підходив до кожного і блимав спалахом просто в обличчя. Почувалося, що людина на роботі і їй не до сантиментів. Побачивши мене, він зразу ж націлився об'єктивом, але я встиг відвернутися.

Наступну чверть години ми з ним провели, бавлячись у веселу гру. Він весь час намагався підійти спереду, а я повертався спиною. Так ми кружляли майданчиком, аж доки це йому набридло, і він заходився коло інших.

За цей час я встиг роздивитися присутніх та вінки. Майже всі тут були євреї. Видно, й сексотів у цей день добирали за національною ознакою. Якийсь метушливий майор міліції без видимої мети гасав довкола майданчика. У різкому контрасті до нього був по-олімпійському спокійний чоловіча, огрядний, середній на зріст, явно не єврей, що стояв трохи осторонь, поклавши руки до кишень дорогого напівпальта. Я зрозумів, що це хазяїн чорної "Волги".

Вінки, судячи з написів на стрічках, були від колективу Кабельного заводу.

Якесь дивне, бентежне і трохи кумедне враження справило на мене це видовище. Здавалося, всі готуються до чогось, чи то до бійки, чи то до доброї випивки.

6. ЩО МОЖНА ЗРОБИТИ З ДВОХ ТРИКУТНИКІВ

Натовп рухався, презирався, перешіптувався, збивався купками. П'ять або шість сексотів, що були, певно, призначені для виконання ролей організаторів і трибунів, намагалися протиснутися до центру першої-ліпшої купки людей і починали говорити про героїчну роллю російського народу, що врятував євреїв від знищення, про турботу партії щодо увічнення пам'яті загиблих і про те, що Бабин Яр жодною мірою не є символом страждань лише одного єврейського народу. Один з них говорив на непоганому ідиш, за що, я впевнений, його дуже цінувало начальство.

Тепер у Києві не так вже й легко знайти людину, що добре володіє ідиш. Багато осіб, навіть серед молодих, розуміють ідиш, слухають пересилання з Ізраїлю цією мовою, але щоб вільно розмовляти, не затинаячись і не

вдаючись щохвилини до російських слів, то це велика дивина.

З'являлися все нові й нові люди, фотограф працював у поті чола, і незабаром на майданчику стало тісно.

Я багато разів бачив, як працюють секоти у натовпі. Звичайно вони більш-менш активні, але із шкіри ніколи не випинаються. Але тепер вони дійсно випиналися із шкіри, надриваючи голоси у намаганні примусити оточення слухати лише їх. Інші з гарячковими обличчями сновигали у натовпі, щоб нічого не прогавити і почути кожне слово. Такий трудовий ентузіазм можна було пояснити лише дуже високим рангом "особи", що була присутня. Про це саме свідчило й хвилювання міліцейського майора, котрий носився мов не свій. Вони про щось знали і на щось чекали.

А "особа" стояла нерухомо, ніби й не помічаючи того, що відбувалося навколо. І дивно: вже на майданчику не було де яблуку впасти, а довкола "особи" була вільна зона, ніби окреслена магічним колом. Я зрозумів, що це той самий капітанський місток, з якого зручно спостерігати. Я продерся крізь натовп і нахабно став поруч з "особою". Кілька секотів із юрби люто на мене подивилися, але "особа" жодним способом не zareагувала. Це, певно, означало для секотів, що я маю право тут стояти.

Раптом мене засліпив спалах. За секунду я вже спостерігав із прикрістю посмішку довготелесого фотографа. Захопившись "особою", я втратив пильність, а фотограф з цього скористувався і тепер стояв переді мною, глузливо посміхаючись. Ох, ця вже мені кагебівська посмішка! Це — тріумфуюче нахабство, це — всеосяжне свинство, це — обіцянка тортур і прагнення підняти дибки ваше волосся на голові... Ні, вже звільніть мене, панове, треба бути Достоевським, а не бідним інженером, щоб змалювати цю посмішку. (У відсутності Достоевського можете звернутися до Солженіцина. Хто-хто, а він напевно близько знайомий з цим явищем).

Підбадьорений "найсвітлішим" дозволом стояти поруч з "особою" (мабуть, він хотів постежити за мною, так само

як я — за ним), я огледівся і почав голосно подавати репліки на виступи двох найближчих до мене сексотів, що працювали дуетом у центрі купки людей. Це приблизно мало такий вигляд:

1-й сексот. Ми прийшли сюди, щоб вшанувати пам'ять радянських людей, що полягли під час війни з фашизмом, а також щоб висловити нашу вдячність радянській владі, що врятувала наш народ від фашистського терору!

Я. Врятувала б вона нас, якби не рятувала сама себе. Крім того, хрін від редьки не солодший.

2-й сексот. Ди ферштейст, вус ди ретст? ⁵ Тут лежать сотні комуністів, що віддали життя за наше щастя!

Я. Ти щасливий, що вимушений за копійки гавкати тут як собака? Шкода, що ти сам тут не лежиш, оце було б щастя.

"Особа", стоячи поруч зі мною, абсолютно не звертала уваги на всю цю крамолу, що я її навмисно згущував, щоб вивести його з рівноваги. Певно, це була хлопчача витівка, але я не міг собі відмовити в насолоді порозважатися трохи за таких цікавих обставин. Якби він втратив рівновагу, це могло б для мене скінчитися, у найгіршому випадку, арештом на п'ятнадцять діб, але викликало б, можливо, великий резонанс, що й було на той час нашою метою. Отже, моя легковажність мала виправдання, і я тоді це розумів.

Але він зберігав крижаний спокій, ба навіть позирав на мене глумливо. Справді, це був не такий собі звичайний "мент", він знав, що до чого.

Розважаючись, я не втрачав пильности (фотограф навчив мене) і дивився довкола.

Незабаром я помітив чотирьох молодих людей, що наближалися вулицею по двоє, несучи щось громіздке. Ось вони підійшли до сходів і почали спускатися. Я побачив, що вони несуть два вінки з чудових квітів. Вінки були дуже дивні за формою — кожний у вигляді рівнобічного три-

⁵Ти розумієш, що ти кажеш? (ідиш).

кутника. Міліціонери на сходах вирячилися на майора. Майор пробіг кілька кроків, став перед очима "особи", але за межами майданчика, і зробив стійку, як мисливський собака. Я навіть пирснув, така велика була подібність. У натовпі всі принишкли. Сексоти дивилися на "особу", всі інші — на уквітчані трикутники та людей, що їх несли.

А вони пройшли крізь натовп, що розступився перед ними, обминаючи сексотів, котрі не розступалися. Раптом трикутники з'єдналися. Зірка Давида лягла до підніжжя Каменя!

"Особа", очевидно, спочатку трохи розгубилася і дозволила подіям зайти надто далеко. Нарешті, він злегка хитнув головою. Сексоти тільки на це й чекали. Всі разом вони почали валити з ніг усіх, що стояли довкола, прагнучи, щоб якомога більше людей впало на вінок. При цьому вони несамовито волали: "Міліція! Допоможіть! Рятуйте! Бешкетують!" Чоловіки поривалися чинити опір, жінки злякано кричали, осіб із двадцять впало, включно з чотирма, що принесли зірку Давида.

Майор замахав руками, і міліціонери кинулись у натовп — порядкувати. Зламаний, потолочений вінок викинули з майданчика, він розпався на шматки. Сексоти тицькали пальцями на довколишніх і лементували: "Ось цього затримайте, товаришу сержанте! Він хуліганив!" Міліціонери вже цілком наладналися хапати, але сталося щось чудове й захоплююче. Здається, я вперше побачив таке. Люди зімкнулися і оточили тих, до кого міліція вже простягла руки. Кілька жінок почали вимагати, щоб затримали сексотів, бо вони збивали людей з ніг. Інші підтвердили це і зголосилися бути за свідків.

Майор знову замахав, міліціонери вийшли з натовпу й зайняли місця обабіч сходів і навколо майданчика. Я пошукав очима чотирьох "вінценосців". Вони стояли над рештками вінка і про щось сперечалися. Мабуть, вони не знали, що робити далі. Один з них став на коліна і почав з'єднувати ребра трикутників, що розвалилися.

А натовп вибухав зливою шалених суперечок і вирував

від несамовитого єврейського жестикулювання. Надриваючи голоси, сексоти репетували, що Могендовид ⁶ — фашистський символ і що під ним наших братів гнали до печей крематоріїв. На них цикали, називали продажними шукурами та ще дечим міцнішим. Відчувалося, що людей прорвало і вони забули про страх. Як звичайно в єврейській юрбі, знайшлося декілька жартівників, і суперечка перетворилася на суцільний глум:

— Дайте товаришу сказати! Адже він на роботі! У нього дітки вдома! Він і сам знає, що бреше, алеж у нього робота така!

— Хай погавкає діточкам на молочко!

— Послухайте професора міліцейської історії! Він миттю нам доведе, що Гітлер — наш найкращий друг!

— Просто йому давно не били пику!

Хвилин за п'ятнадцять з'ясувалося, що сексотів зацькували. Більшість їх замовкла, а деякі, здавалося, збиралися чкурнути.

Мій сусіда зберігав незворушність, але почав притоптувати ногою, наче за якоюсь музикою, що її чув лише він.

— Розійдіться, хай покладуть вінок! — промовив він раптом і неголосно, ані до кого не звертаючися.

Я, стоячи поруч нього, ледве розрізнув у галасі його слова. Проте сексоти — всі — почули й вірно зрозуміли. Це було дивовижне, наче їхні вуха були наставлені на хвилю його голосу. Вони розступилися, тягнучи за собою інших, і перед Каменем стало порожньо.

Я кинувся бігцем до "вінценосців" і, смикнувши одного за рукав, прокричав:

— Покладіть вінок!

Він озирнувся, і я побачив його обличчя. Тонкі риси, але фігурні вирізи ніздрів надають обличчю хижого та нервового виразу.

— Чого треба? — спитав він вороже.

⁶Могендовид — щит або зірка Давида (іврит, ідиш).

Мабуть, він прийняв мене за сексота.

— Покладіть вінок. Там їхній начальник, він дозволив, — сказав я спокійніше.

Вони підняли вінок, що був уже так-сяк складений, і понесли його до Каменя. Дорогою щось знову відвалилося, але вони донесли, поклали його на камінні плити і знов склали на місці зірку. Квіти були дуже зім'яті, але так було навіть ще символічніше. Вперше я бачив Могендовид, який лежав відкрито перед очима влади, а вона нічого не могла поробити, щоб негайно його знищити. Він програв, мій сусіда.

Натовп далі галасував, але дещо стриманіше, півголосом. Усі, навіть сексоти, були вражені таким поворотом подій. Багато облич виглядали схвильованими і трохи врочистими.

І раптом засвітилися свічки. Я не помітив, як вони з'явилися в руках у людей, але вони засвітились майже одночасно, кілька десятків свічок. Майор, похмурий та розлючений, наказав загасити, з ним сперечалися, казали, що на могилах завжди запалюють свічки і що він не має права забороняти жалобні церемонії по загинулим.

Чим далі лютішаючи, він три або чотири рази повторив свій наказ. Востаннє він, зриваючись на крик, попередив, що заарештує всіх, хто негайно не загасить свічки. Почали гаснути свічки й незабаром згасли всі.

Нагорі, на вулиці, з'явився міліцейський автобус. Він зупинився недалеко, в ньому був лише водій. За кілька хвилин з'явився ще один автобус, з нього висипало щось із тридцять міліціонерів. Вони почали проходжатися вздовж тротуару, на щось очікуючи. Я в цей час стояв разом із Льоною недалеко від Каменя. "Хлопці, забирайтеся, зараз хапатимуть", — промовив до нас якийсь російський хлопчина, якого я раніш не бачив.

Справа була закінчена, не було сенсу залишатися тут. Я пройшов крізь лісочок і вийшов на зупинку тролейбуса. Доїхавши до Радянської площі (колишня Михайлівська), я вийшов та збіг пішки темними схилами Володимирської

гірки на Поділ, де сів до трамваю. Проте, це все було марно, бо від КГБ дуже важко сховатися, якщо не змінити документів та не поїхати до іншої частини країни. Напевно, вони за фотографією розпізнають мене.

Наступного дня я довідався, що міліція під кінець встигла схопити кількох осіб. Їх близько години протримали в автобусі біля Яру, ставлячи їм якісь дивні питання, що не стосувалися до сьогоднішніх подій. Вони відповідали, що не знають, і врешті їх звільнили.

Це був Бабин Яр 29 вересня 1969 року, і це була наша перемога.

7. ВИКЛИК

За кілька днів після Яру я познайомився з людиною, яка відіграла певну роль у подіях, про які я пишу. Він був моїм сусідом: жив у сусідньому будинку на Русанівці. Вперше я звернув на нього увагу в Яру. Мені тоді здалося, що саме він був тим (або одним із тих), хто роздавав свічки. Щоправда, це відбулося так швидко, що я не встиг як слід добрати, звідки свічки з'явилися.

Його ім'я — Борис Бравштейн. Згодом він писав за своїм прізвищем статті до радянської преси і, очевидно нема сенсу приховувати його справжнє прізвище, оскільки він сам його реклямує. Забігаючи наперед, я скажу, що в жодному разі не хочу завдавати йому моральної шкоди, але він сам так зіпсував собі репутацію як в Ізраїлі, так і в Києві, що я можу лише трохи поліпшити її, а погіршити її неможливо. Іноді я думаю, що занадто суворий до нього, але ви матимете можливість самі зробити висновок.

Наше знайомство сталося мимохідь, але я, знаючи, що він єврейський активіст, запросив його з родиною на день народження моєї дочки в жовтні. Він прийшов із дружиною та п'ятирічним на ту пору сином, однілітком моєї Нелі. Він увійшов, і всі замовкли й встромили в нього очі. До його піджака був пришпилений значок із зображенням біло-

блакитного прапора з шестикутною зіркою, а на краватці була вигантована менора — семисвічник, точнісінько такий, як на державному гербі Ізраїлю.

Він невисокий і кремезний, а його обличчя, облямоване м'яким русявим волоссям і бородою, випромінювало доброзичливість і розум. Маленька дружина та крихітний, як на свої роки, синочок, здавалося, тягнулися до нього, щоб погрітися у променях доброти та затишку.

"А ідиш пуним" (єврейське обличчя), — сказала моя мама, що в її устах — титул для вибраних.

Поява в товаристві людини, що прикрасила себе такими сіоністськими "регаліями", — це бомба повільної дії. Принаймні, це так сприймалося шістдесят дев'ятого року. Ясна річ, він був у центрі уваги, але поведився підкреслено скромно, на питання відповідав присутньо й переконливо. Було видно, що людина свідомо й упевнено провадить сіоністську пропаганду і вже не новачок у цій справі.

У цей час його жінка дружньо балакала з моєю (виявилося, що вони працюють в одній організації), а моя Неля демонструвала маленькому Аліку величезного хутряного ведмеда, що гарчить, якщо його нахилити. Якщо подивитись з боку — яка ідилія! Зо два десятки людей, що непогано зодягнені і добре (лише трохи втомлено) виглядають, сидять у невеликій, але пристойно умебльованій квартирі, їдять делікатеси, п'ють хороші вина, діти бавляться гарними іграшками. І чого це вони ладні бігти світ-заочі? Може, вони з жиру казяться? Справді, чого? (Ви вже зрозуміли це, добродію? Ні? Я не втрачаю віри, що ви ще зрозумієте).

Потім я проводжав Бориса додому, ми затрималися на вулиці, побалакали про Ізраїль та проблеми виїзду. І тоді він запропонував мені активно включитися до боротьби за масову алію (виїзд). Завдання не складні: провадити агітацію, знаходити людей, що бажають виїхати, брати в них і передавати Борисові дані для розшуку в Ізраїлі їхніх рідних, зберігати, а іноді й розмножувати літературу, в

майбутньому, мабуть, треба буде також брати участь у підписанні колективних листів та збиранні підписів. Як легко! Головне, що зовсім не ризикуєш, хіба що потрапиш до в'язниці на кілька років.

Викладаючи мені так популярно мої обов'язки, Борис не міняв виразу милости й затишку, що випромінювало його обличчя. Але мене вразила одна його риса: в нього періодично сіпалися плече й шия, і в цю мить його лице трохи спотворювалося. Видно, все давалося не так уже й легко.

Я погодився брати участь у роботі, і це поклато початок нашої дружбі.

У листопаді я одержав нарешті виклик з Ізраїлю. Я хворів (була епідемія грипи), коли дружина внесла до кімнати довгастих коверт. Не забуду її переляканого й розгубленого обличчя. Я миттю все зрозумів, розкрив коверт, там був, звичайно, виклик! Я відчув, що одужав, підвівся, одягнувся й побіг до батька, щоб розповісти про новину та дізнатися, чи немає й у нього такої самої новини. У нього також був виклик!

Відчуваючи себе як іменинники, ми посідали за стіл і, усміхнені, дивилися один на одного, наче вперше побачилися. Мама обізвала нас божевільними, що шукають біди на власні голови. "Старому дурневі ще не досить десяти років, які він відсидів", — підсумувала вона, маючи на увазі, звичайно, батька. Батько скромно відповів, що відсидів лише дев'ять років.

Пролунав дзвоник, і з'явився старий батьків знайомий, полковник юстиції у відставці Сергій Іванович Конончук.

Маленький, миршавий, з гостреньким носиком та водянистими очима, він був увінчаний високою полковницькою папахою, вбраний у сіро-блакитну шинелю генеральського сукна з іскрою, декорований золотими погонами. Під шинелею виявився кітель з такими самими погонами та рядами орденських планок.

Обличчя, на загал добре та безвольне, виказувало якусь пристрасть. Я потягнув носом повітря, але запаху не було. Проте, щодо цього мене важко обдурити: адже я виріс у країні масового алькоголізму. Певно, він заїдав чимось таким, що знищує запах.

Сергій Іванович виріс в єврейському містечку на Україні, де його батько посідав якусь урядову посаду, і вони були чи не єдиною несврейською родиною. Серед сврейських дітлахів Сергій Іванович сильно "об'єврейся", вмів розмовляти на їдиш, під час громадянської війни пішов зі своїми єврейськими однолітками до Червоної армії, потім — до ЧК, потім його спрямували на навчання, він одержав вищу юридичну освіту, повернувся до ОГПУ — НКВД, на посаді прокурора пережив велику чистку, далі потрапив до військової прокуратури й закінчив свою кар'єру в шістдесяті роки на посаді заступника Головного військового прокурора Київської військової округи. Він був одружений з єврейкою і мав, здається, двох синів.

На столі з'явилася пляшка вина, яку батько тримав лише для Сергія Івановича. Після першої чарки товариш полковник юстиції сильно сп'янів, що виказувало в ньому хронічного алькоголіка. Він перейшов на ламаний їдиш і почав без упину промовляти скоромовкою про якусь мадам Литвак.

Після другої чарки Сергій Іванович заплакав гіркими сльозами.

— Ось ви смієтесь: полковник — п'яниця... А ви знаєте про моє життя? Ось ти, пробач мені — шмаркач, ти знаєш, як роблять "шелчки"? Бувало, дзвониш до Нюсеньки, мовляв, сьогодні в мене партзбори. Вона вже знає: сьогодні — "шелчки". Ідеш до підвалу, там уже стоїть пляшка, інакше не можна — збожеволієш. І ось їх приводять одного за одним, і треба засвідчити і підписати протокол, що всі ліквідовані. Адже я прокурор, я відповідаю... А наступного дня хлопці мене питають: "Ви, Сергію Івановичу, пам'ятаєте, що вчора було?" А я нічогоісенько не пам'ятаю!.. А вони кажуть: "Ви, Сергію Івановичу, піддали, а потім

дістали пістолета і власноручно всіх дострілювали. Ще й кричали: 'Я відповідаю, щоб усе було гаразд!' А я нічого не пам'ятаю, нічого не пам'ятаю!"

Його й так тоненький голосок перейшов на вереск, він схопив мене слабенькими рученятами за вилоги піджака і тицьнувся головою у мою краватку.

— Ізю, скажи, можна так жити? Можна так жити?! По двісті осіб за одну ніч і так три роки підряд двічі на тиждень! Як я не збожеволів? Лише горілка мене врятувала, лише вона, рідна...

Він тремтячими руками схопив чарку, але не міг пити, бо весь тремтів і гикав, розлив вино й дико заскиглив. Батько відібрав у нього чарку. Я викликав таксі, майже зніс його зі сходів, посадив до машини та повіз додому.

— Ізю, майн лібер зин,⁷ — плакав він у машині, — я люблю тебе, дай мені твою жінку! На одну ніч, лише на одну ніч! Вона в тебе, мабуть, така хороша... Хіба тобі шкода? Я так багато пережив... Тепер Нюсенька мене вб'є, вона мене вб'є!

Ми приїхали. Я витяг його з авта. У світлі ліхтаря генеральське сукно розкидало іскри. На розстебнутих грудях виблискували орденські планки та академічний значок. Я підхопив його під пахви і потяг до будинку.

— Ой, вей'з мір!⁸ Нюсенька мене вб'є! — повторював він невпинно.

Я дотяг його до дверей, подзвонив і втік, бо не бажав зустрічатися з Нюсенькою.

Прийшовши додому, я улігся до ліжка, взяв виклик і почав докладно його розглядати. Мій двоюрідний брат Ігуда Клейнер, що мешкає у Гіватаїмі, викликає мене з родиною на постійно до Ізраїлю з метою об'єднання роз'єднаної сім'ї. Підписи, печатки, нотаріальне свідоцтво. Міністерство закордонних справ Ізраїлю, "знаючи про гуманне ставлення радянської влади до об'єднання сімей",

⁷Мій дорогий сину (ідиш).

⁸Вей'з мір — горе мені (ідиш).

прохає видати дозвіл на виїзд... "Ізю, можна так жити? 'Щелчки', 'щелчки'! Я відповідаю, щоб усе було гаразд!"

Я заснув, мені ввижався то Ізраїль, то виклик, що всміхався червоною печаткою. І цілу ніч було мені тепло від цієї червоної печатки на виклику, що лежав на моїх грудях.

8. СТРАХ ЯК ДОВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Від кінця шістдесят дев'ятого року почалися поневіряння, які тяглися аж до серпня сімдесят першого, коли я виїхав з СРСР. Це знайоме всім, хто пробував виїхати з цієї частини світу, бо я навіть не впевнений, чи цей гідний подиву комплекс можна назвати країною.

Ясно, що тим, хто не стикався з цією проблемою, дуже важко зрозуміти, чого це вартє. Я пробую це не стільки пояснити, скільки показати на прикладі київських подій. Не знаю, чи зрозумієте ви, мої читачі. Я усвідомлюю всю нікчемність моїх можливостей перед величезністю та незвичайністю цього феномену, а також, на жаль, перед мірою вашого незнання.

Лише потрапивши за кордон, я зрозумів увесь приголомшливий трагізм (і комізм одночасно) тих уявлень про СРСР, що існують у західньому світі. Вже не кажучи про пересічну людину, навіть найосвіченіші люди — політики, професори, советологи — часто ставлять такі питання та висловлюють такі погляди, що лишається хібащо сісти й заплакати. Це трагічне тому, що нерозуміння зла спричиняє беззахисність перед ним. А йдеться лише про таку дрібницю, як існування людства.

Справді, людині з іншою ментальністю, іншим досвідом, іншою "шкалою" важко це зрозуміти. Але спробуйтеся на це хоча б заради ваших дітей, які тепер, за словами Солженіцина, "захоплено повторюють наше російське заплямоване старе дев'ятнадцяте сторіччя".

■

Я, звичайно, бажав зразу ж після одержання виклику розпочати готувати документи для виїзду. Але для цього були потрібні деякі попередні умови, а саме: 1) згода моєї дружини; 2) згода моїх батьків; 3) згода батьків моєї дружини.

Невдовзі я з нестерпною ясністю відчув, що КГБ існує й діє не лише на вулиці Володимирській 33, не лише на роботі та в місті, але й у кожній родині. Воно просякло до кожної родини у вигляді майже тваринного страху перед будь-яким самостійним вчинком, кожним незвичайним словом, кожною сторонньою людиною. Це "внутрішнє" КГБ важливіше для режиму, ніж "зовнішнє", але вони невіддільні й спроможні існувати лише разом.

Моя дружина, яка завжди захоплювалась Ізраїлем, побачивши виклик, одразу ж знітилася й почала запевняти мене, що ми ще не підготовані, треба почекати, обговорити, підготувати батьків тощо. Здавалося, вона, не наважуючися визнати це перед власним сумлінням, сподівалася на непохитну відмову батьків. Це враз поховало б увесь почин. Найлегше — це йти второваною дорогою, навіть якщо попереду — газова камера.

Мати моя сказала, що коли вже ми з батьком збожеволіли, то можемо їхати самі, а вона не поїде.

Теща заявила, що в моїй голові завжди не зовсім нормальні витівки, та прохала не казати про це тестеві, бо його грець поб'є.

При цьому ніхто з них не заперечував, що їхати треба. Але... Коли починалися ці "але", мене охоплювала тюремна туга. Але... ми старі люди, нам не до героїзму, ми хочемо вмерти спокійно. Але... ми забагато пережили, нові страшні переживання понад наші сили. Але... хіба ти не знаєш, з ким справу маєш? Навіщо лізти головою до зашморгу? Але... поки ми живемо спокійно, погромів нема, голоду нема, поживемо ще трохи, а там побачимо. Але... я чекала на

батька із в'язниці десять років ("Дев'ять", — поправив батько), я не чекатиму знов. Скільки ще мені залишилося жити? Але... я не можу про це чути! Тихше, почують сусіди!!! Тихше, тихше, сусіди!!!

Далі було хапання за голову, сльози, краплі та нервові корчі.

Вам смішно? Дай Боже вам усе життя сміятися, але ніколи такого не перенести. Такі сцени відбувались і відбуваються в десятках тисяч єврейських родин у СРСР. Людей, що пережили події останніх п'ятдесяти років у Радянському Союзі, можна порівняти з боксером, що пережив три нокавти у шелепу. Якщо в нього "скляна шелепа", то в них — "скляне серце".

Отже, справа з документами застрягла, а я займався тим часом поточними справами. Я почав регулярно отримувати, читати, розповсюджувати та пропагувати літературу з єврейського питання. Назагал, така література в будь-якій вільній державі мала б цілком невинний вигляд. Насправді вона такою й була. Вона не містила в собі нічого-сінько антирадянського. Це були твори єврейської літератури та публіцистики, написані російською мовою або в російському перекладі (Бялик, Жаботинський, Кацетник, Ефраїм Кишон, вірші сучасних радянських поетів на єврейські теми), міжнародні документи (Загальна декларація прав людини, Конвенція про заборону всіх видів расової дискримінації), радянські документи з часу сорок сьомого — сорок восьмого років ("сіоністські" промови радянських делегатів в ООН, проізраїльські брошури, видані того часу в СРСР), підручники з івриту, єврейські календарі, "Вихід" Уріса, тексти колективних листів євреїв до радянських та міжнародних інстанцій, матеріяли суду над Айхманом.

У СРСР це все серйозно розглядають як підривну літературу. "Що ж тут підривного, до біса?" — питали мене багато разів у Ізраїлі та в Європі фахівці з радянських справ. Я відповідав, що за нормальних умов тут нема нічого підривного. Але ж справа в тому, що в СРСР умови

не нормальні. Це королівство кривих дзеркал. Поява хоча б одного прямого дзеркала руйнує ілюзію і викликає відразу до кривих дзеркал. Не знаю, чи зрозуміли мене фахівці з радянських справ. (Проте, я зустрічав також людей, що непогано розбиралися в радянській дійсності, але більшість з них — вихідці з так званих "соціалістичних" країн Східної Європи. Вони вивчили цю науку на власній шкірі).

Літературу я давав читати особам, яким довіряв. Вони могли передавати її іншим. Обов'язковою умовою було тримати в таємниці джерело, звідки вони її одержали.

Пізніше, із збільшенням кола знайомств, довелося спілкуватися також з недостатньо перевіреними особами, але не було ради. У розмовах з такими людьми я дотримував певної обережності, підкреслював не антирадянську спрямованість руху за виїзд до Ізраїлю та давав літературу лише для читання в моїй квартирі, але не для виносу. Про найбільш поважні теми я завжди розмовляв віч-на-віч і не в помешканні, а в таких місцях, де важче підслухувати.

Надалі я засвоїв розмноження літератури спочатку фотографічним способом, потім також на друкарській машинці. Звичайно, продуктивність була дуже низькою, але я забезпечував літературою кількох своїх знайомих, а вони передавали її далі.

На початку сімдесятого року я придбав магнетофон, а Борис дав мені плівку із записом концерту ізраїльської співачки Геули Гіль у Ленінграді. Цей виступ відбувся перед шестиденною війною, коли між СРСР та Ізраїлем ще були деякі культурні контакти. Хтось у залі записав цей концерт, а нині цей запис також перетворився на "підривний документ".

Із часу появи в мене цієї плівки моя квартира почала нагадувати якийсь клуб шанувальників Геули Гіль. Не минало жодного вечора, коли б у мене не сиділи люди, слухаючи затертий запис. Треба це побачити, щоб зрозуміти, що таке голос батьківщини. Я уявляю собі, що

так само сиділи під час фашистської окупації французи, бельгійці та голляндці, слухаючи Бі-Бі-Сі.

Під музику я тихо відкликав людей одного за одним у кухню, де давав їм літературу. У кухні я зробив схованку, де її зберігав. Схованка була влаштована досить хитро. Я часто запитував себе, чи знайдуть її на випадок трусу. На щастя, мені не довелося це перевірити на практиці.

До мене приходили люди, які вже зважились на дещо. Це не були затуркані обивателі. Проте, як часто я помічав у їхніх словах та вчинках страх, іноді несвідомий, іноді гнітючий, страх, що став частиною вдачі, частиною особистості. Розмова пошепки, недомовками, здригання від стукоту в двері, придушені зідхання, нервовий сміх. Будівники комунізму в усій красі. Алеж це були далеко, далеко не найгірші представники.

Звичайно вечори закінчувалися обміном новинами та анекдотами. Я переказував зміст останньої передачі з Ізраїлю. Іноді я вмикав радіо, і ми разом слухали "Голос Ізраїлю". Після серйозної частини хотілося гумору. Це знімало напруження і повертало до реальності. Коли гумористична частина зустрічі вдавалася, всі йшли задоволені та заспокоєні.

Якось нас ледве не до корчів насмішив один директор крамниці, який у своїх торговельних справах мав знайомства серед службовців ресторану при готелі "Дніпро". Офіціантка розповіла йому про бенкет, що його влаштували шістдесят шостого року після 23 з'їзду КПУ для делегатів з'їзду. Як ведеться, було два бенкети. Один — для верхівки: членів ЦК, уряду, генералів — улаштували в колишньому царському палаці на Печерську. Другий — для працівників місцевих парторганів, голів колгоспів, директорів підприємств, заслужених стукачів та іншої дрібноти — у ресторані "Дніпро".

Хоча коньяк для бенкету видали за щедрою нормою, але слуги народу розуміли, що їм не вистачить. Вони прибули до залі зі своєю випивкою. Широко була репрезентована самогонна продукція. Особливо відзначилися

голови колгоспів, які нахабно перлися до залі з каністрами спирту або самогону, що їх вони звичайно возять у своїх "газиках" військового зразка.

Незабаром уся підлога та стіл були вкриті державними діячами, що лежали, повзали, співали, матюкалися та блювали. Один підшкутильгав до диригента оркестри, який стояв на узвишші, схопив його за ногу і заволав: "Ану, собачий сину, зіграй мені 'Бариню', щоб я аж у...вся!"

Персонал ресторану був збентежений, не знав, як реагувати. Кінець-кінцем, довелося покликати міліцію, яка ввічливо, під ручку, розводила та розносила партійно-державну еліту по кімнатах готелю.

Радянська урядова кляса втішалася з життя у приступній для неї формі, а ми нервово сміялися і мріяли поїхати й забути про цей кривавий балаган. Ні, ми не ставили собі за мету навмисно підривати радянську владу. Ми не хотіли участі в чужих клопотах. Приклад наших батьків, що вже одного разу перекинули імперію і загинули, був перед нашими очима. Росію — росіянам, Україну — українцям, а євреям — Ізраїль. Таке було наше переконання.

9. СПРАВИ ПОТОЧНІ

Одного разу Борис повів мене до ульпану — школи івриту. Це було перед Новим 1970 роком. Тоді в Києві існували три або чотири такі школи: більше не було викладачів. Школи були підпільні, або радше напівпідпільні. Справа в тому, що для приватного викладання в СРСР треба мати дозвіл від офіційних органів. Такого дозволу викладачі івриту не мали; отже, їхню викладацьку діяльність могли розглядати як незаконну. З іншого боку, вони не брали грошей за навчання, тому їх важко було звинуватити в приватному підприємстві. КГБ, певна річ, знало про ці школи, але не чіпало їх, не бажаючи розпалювати пристрастей. Адже про закриття ульпану

негайно передали б за кордон, і неможливо було б знайти виправдання цього факту. До іноземної мови не можна причепити налічки "антирадянська".

Група збиралася на квартирі молодого вчителя фізкультури, що подав документи на виїзд до Ізраїлю. Більшість учнів ульпану також подали документи або готували до подачі. Деякі вже встигли одержати відмову.

Ми з Борисом увійшли, коли всі вже зібралися. Їх було п'ятнадцятеро осіб, всім ще далеко до сорока років, три або чотири жінки. Обличчя вчительки наче осяяло мене світлом, його так і хотілося назвати чудовим. Ні, вона не була красунею, але обличчя було чудове, і тут важко ще щось додати. Усі називали її на івриті Мора, тобто вчителька.

З першого погляду ставало ясно, що публіка різноманітна, але атмосфера дружня. Борис сів близько до Мори і асистував їй, подаючи репліки і виправляючи помилки учнів. Я вже не вперше помітив, що він, зберігаючи зовнішню скромність, вмів і любив показувати, що він грає першу скрипку, і мав при цьому цілком природний вигляд. Він не знав івриту, не приховував цього (та й не міг би приховати), але, залишаючись учнем, поведився, як учитель, і це нікого не дратувало й сприймалося як належне. Коли б не сіпання плеча, шиї та обличчя, коли б не плутана часом мова та не полохливі очі, він був би неперевершений. Проте, тоді я ще не надавав значення цим дрібницям.

Борис хотів, щоб я навчався в ульпані, але, прослухавши один урок, я зрозумів, що робота, родина, бесіди з людьми, поширення літератури, слухання радіо до пізньої ночі та ще й ульпан — це забагато для однієї людини.

Я вже не ходив до ульпану і зайнявся виключно пропагандою. Усе життя я не вмів приховувати своїх поглядів і всюди, де я працював, мене вважали за антирадянщика, але терпіли як доброго фахівця. Стукачі, які є в кожній установі, завжди виявляли до мене підвищену цікавість. Були випадки, коли хтось із них, хильнувши,

погрожував мені в'язницею, але я завжди збував це жартами, іноді миролюбно, іноді трохи загрозливо. Адже й у жарті можна сховати погрозу. Назагал, у стосунках зі стукачами я вивертався, як міг, і не думаю, що вони писали на мене аж занадто поважні доноси.

І тепер стукач нашого відділу Валера Басс почав обдаровувати мене своєю увагою. Його нещодавно підвищили до цього суспільно-корисного чину, і він тим дуже пишався. Два стукачі-ветерани, тезки-Толики, возревнували і влаштовували йому дрібні неприємності.

Валерій Басс, напівеврей-напівросіянин, — типовий продукт радянської системи. Кар'єрист і горлохват до мозку костей, він тримався заповіді: "Головне — потрапити в течію". Це був його улюблений вираз. Він чудово виконував роль негідника, що подає великі надії, догоджав начальству, був профспілковим активістом, відвідував всі збори та політзайняття, знав, де треба лизнути, а де — гавкнути, але головне, що створювало йому декорум максимальної лояльності й благонадійності перед тими, що трималися влади, — це футбол. Валера вперто й послідовно створював собі репутацію фанатичного і обізнаного "уболівальника", і це було надійною підвалиною його майбутньої кар'єри.

В СРСР футбол — це не лише популярна гра, це — один із найважливіших політичних і пропагандивних факторів. Хочеш мати вигляд радянської людини — "уболівай"! "Уболіваєш" — отже, не думаєш про політику; "уболіваєш" — отже, солідарний з партійним та господарським начальством, яке також усе чисто "уболіває", "уболіваєш" — отже, маєш спільну, цілком безпечну і нескінченну тему для розмови в будь-якому товаристві й на будь-якому рівні. Скільки я бачив літніх, хворих і обтяжених родиною людей, які, аби мати добру репутацію в начальства або принаймні досидіти на своїй посаді до пенсії, демонстративно цікавилися футболом, читали в обідню перерву на очах у всіх газету "Футбол-хокей", підтримували розмови на футбольні теми (особливо охоче — з

начальством), перемагаючи задишку, видиралися на трибуни стадіону і героїчно поборювали в собі огиду до п'яних "уболівальників", що їх оточували. Ой, бідні люди! О, Англіє, навіщо ти видумала цю гру? А втім, до чого тут Англія і сам футбол?

Валерове "уболівання" призводило до блискучих наслідків. Після кожного матчу, що відбувався в Києві, його викликали телефоном до начальника установи, далі — до головного інженера. Там з ним, як з експертом, довго обговорювали подробиці матчу й майбутні перспективи кийського "Динамо". Футбол був таким важливим державним заходом, що для обговорення футбольних проблем цілком відкрито і навіть зухвало призначали частину робочого часу, не боячися, що це викличе осуд "нагорі".

Спробуй зачепити людину, котра по-простому і дружньо балакає з начальством та ще й, крім того, стукач! Певна річ, такій людині працювати не обов'язково. Валера майже й не працював, та й не вмів, але начальник відділу регулярно виводив йому щомісяця 105 відсотків виконання пляну. За Валеру та подібних до нього працювали "негри", тобто люди, які не вмiли байдикувати, за що їх, звичайно, вважали за дурнів. Я був одним із таких "негрів". З мене сміялися: "Мало тобі, що ти єврей, ще хочеш бути негром?" Але через це начальство мене не лише терпіло, а навіть непогано до мене ставилося. Та й взагалі, таких "аполітичних" (читай — опозиціонерів) розвелось стільки, що якби всіх вигнати, то хто ж буде працювати? Як на лихо, вони завжди — найкращі працівники.

Отже, я по змозі займався пропагандою сіонізму, готував матір та батьків дружини до думки, що виїзд до Ізраїлю потрібний і неминучий, а час збігав. Це був час ще перед початком "алії", тобто масової еміграції до Ізраїлю. Був сімдесятий рік, усі кияни, що подали документи на виїзд, один за одним одержували відмови і заходилися методично писати скарги до вищих інстанцій. І якщо я був упевнений в конечності виїзду, то аж ніяк — у його неминучості.

У розмовах з людьми дедалі частіше заторкували питання про стосунки з так званими "демократами" та "націоналістами". Так умовно називали учасників загально-демократичного та українського національного рухів. Особливо розповсюджені були симпатії до "демократів", які користувалися незаперечною повагою. Значно менше симпатизували "націоналістам" через давню неприязнь між українцями та євреями. Мабуть, значно дипломатичніше було б сказати "між частиною українців і євреїв". На жаль, мій досвід каже, що ці "частини" на Україні наближаються якщо не до ста, то напевно до дев'яноста відсотків обох народів.

Жодних негативних почуттів до українців я не мав. Я міг неприязно ставитися до багатьох представників цієї нації, але не міг відчувати щось негативне до людини лише через те, що це — українець. Взагалі, я позбавлений тієї, певне, природної, людської здатності поширювати вади окремих осіб на всю групу, націю, расу або іншу спільноту, до якої ця особа належить. Мушу сказати, що найкраща, найчистіша, найсвятіша людина, котру я досі зустрічав, є українцем.

Мені також траплялися безліч негідників різних рас і націй, що, можливо, свідчить про цілковиту рівновартість всіх рас і народів.

Попри українсько-єврейську ворожнечу, дуже багато євреїв співчували українському національному рухові, розуміючи подібність наших інтересів. Проте, широко розповсюджений був скептицизм щодо перспектив цього руху. Із власного досвіду євреї знають, що будь-який вибух українських національних почуттів набирає форми величезного єврейського погрому.

Парадоксально, що багато українців за кордоном вперто відмовляються визнати факт єврейських погромів на Україні. "Якщо й були погроми, то їх робили росіяни", — кажуть вони. Одна шановна пані, за фахом історик (!), навіть заявила в пресі, що я ображаю український народ, коли кажу про погроми. Я не думаю, що заперечення фактів

може піти будь-кому на користь. Щождо українського народу, який мріє про своє нове самостійне майбутнє, то він буде вимушений критично переглянути багато сторінок свого минулого. Не задля самокатування, а задля здобуття корисної науки. Хто не вміє вчитися на власних помилках, той взагалі ні на що не здатний.

Я вірю, що українці ще скажуть своє вагоме слово. Хоч би що про них казали, вони гідні кращої національної долі, ніж їм пропонують нинішні державці в СРСР і пропонували колишні урядовці старої Росії.

Останніх років створилася значна верства української інтелігенції, що має цілком інший погляд на проблеми України та українсько-єврейських взаємин. Якщо ці люди зможуть у майбутньому опанувати розвиток подій, то це буде запорукою самостійности їхньої країни без погромів та грабунків і однією із найпрекрасніших несподіванок, що їх може подарувати нам історія.

Багато разів мої друзі й знайомі казали мені, що потрібно налагодити найтісніші зв'язки зі всіма опозиціонерами і боротися разом. Я вважав такі погляди передчасними і необміркованими. Поперше, наша мета — виїзд до Ізраїлю, а не запровадження земного раю на території імперії. Подруге, наша співдружність з явно опозиційними рухами дала б владі привід знищити нас. Ми не були законспіровані, знищити нас було б легко, якби знайшлася хоч трохи правдоподібна підстава. Ось чому я вважав, що на цьому етапі досить взаємної симпатії та обмеженої співпраці лише в деяких галузях і в деяких випадках. Цей погляд я не вигадав сам, він досить поширений.

Той, хто вважає такий погляд вузьким або навіть аморальним, хай добре поміркує. Досі найактивніша участь євреїв у вдосконаленні Росії та України не принесла щастя ані народам цих країн, ані самим євреям. Чи не час надати східнім слов'янам можливість самотужки заходитися коло своєї долі? Можливо, не маючи на кого надіятися або кого звинувачувати, вони спроможуться реально усвідомити свої проблеми та громадські обов'язки.

Євреї, їдьте до Ізраїлю! Залишіть східніх слов'ян віч-на-віч з їхнім Богом або їхньою пляшкою! (Я розумію, що було б блюзнірством написати "пляшку" з великої літери, але коли йдеться про Росію або Україну, то таке написання цілком виправдане).

У нас є багато справ удома, в Ізраїлі. Повернувшись на батьківщину, ми не лише вирішимо наші проблеми, а й допоможемо народам країн нашої діаспори самостійно вирішити їхні проблеми. Наші вдачі ледве чи сумісні, і вже час зважати на цей факт, замість того, щоб боротися проти нього.

У поточних справах проминула більша частина сімдесятого року. З'явилися чутки про арешти єврейських активістів то тут, то там... Чекали на арешти в Києві. Частина літератури довелося сховати якомога далі. Просвітку не було, і хотілося вигукнути слідом за великим українським поетом Шевченком:

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

10. ДЕЯКІ ДРІБНИЦІ Й ЗНОВУ ЯР

Зі всіх перипетій моєї агітаційної роботи найважча була агітація всередині моєї родини. Ніхто не знає, чого це було варте. Але до літа сімдесятого року я досяг результатів, що в масштабі моєї родини важили не менше, ніж досягнення Місяця — в масштабі всього людства. (Хай людство пробачить мені таке порівняння).

Мама сказала, що як ми з батьком їдемо, то й вона поїде, хоча ми... (Далі йшла докладна наша характеристика, що була, як я сподіваюся, не досить об'єктивна).

Теща цілком перейшла на мій бік і заходилася "обробляти" тестя. Але тесть був міцним горішком.

Проте, я був упевнений, що й остання фортеця впаде, але мене непокоїв виклик. ОВІР свавільно постановив, що виклик дійсний лише протягом року. Рік уже минав, а я через тестя не міг подати документів. Тоді я передав прохання надіслати мені новий виклик.

Влітку Борис, випромінюючи, як завжди, симпатію, сповістив, що поїде з родиною відпочивати до Криму, де буде нагода зустрітися з цікавими людьми. Він запросив і мене з сім'єю. На жаль, я вже використав річну відпустку, бо ще в травні одержав путівку до будинку відпочинку. Борис про це знав, отже, його запрошення було лише формальне. Понад місяць він у кожній розмові змальовував, як він поїде до Криму, і з надзвичайно поважним виглядом натякав, що там готують щось надзвичайне. Я знав, що кілька єврейських активістів з Києва також їдуть туди, а потім мені шепнули, що й з інших міст поїдуть.

За умов СРСР морське узбережжя в розпал курортного сезону — це єдине місце, де можуть зустрітися люди з різних міст, не викликаючи занадто великої підозри. Раптом Борис, ховаючи очі, заявив, що поїде відпочивати десь інде. Це мене вразило. Від цього моменту я почав пильніше до нього приглядатися і попрохав дружину, щоб вона розпитала друзів Бориса, що вони про нього думають. Багато його друзів працювали у величезному Будинку проєктів, де працювала й моя жінка. Із моїх підозр посміялися і запевнили, що Борисові довіряють, як самим собі. Це мене заспокоїло, але не надовго.

Від кінця серпня ми почали готуватися до 29 вересня. Повідомляли людей, збирали гроші на вінки. У вересні п'ятьох осіб викликали до КГБ і попередили, що надалі не терпітимуть таких зухвалих демонстрацій, як покладення шестикутного вінка. У Києві, мовляв, ще не було єврейського процесу, але він може відбутися. (Про процес Кочубієвського КГБ, очевидно, хотіло забути: не дуже вдалий був).

Я попередив усіх, кого міг. Своєрідно прореагували на це в одній знайомій мені компанії особи, яких я сам собі називав "довколадемократами". Ці люди мали якийсь там зв'язок із колами демократів, регулярно отримували самвидав, але обмежувалися обговоренням його і дуже пишалися, що перебувають "в опозиції". Уся їхня опозиційність полягала в засудженні у вузькому колі Кочетова та подібних до нього, а також у невпинній балаканині. Не знаю, яка користь може вийти з такої "опозиції". Алеж як вони любили (а деякі навіть і вміли) яскраво базікати! Уміння розмовляти вони культивували, фразу смакували, прикрашали модними слівцями іноземного походження. Фраза була кумиром і метою. Це нагадувало все ту саму радянську "показуху", але на інший кшталт.

Як багато довкола кожного руху в СРСР таких базік! Проте, часто їм довіряють, вони дізнаються про таке, про що не всім слід знати. Серед них КГБ знаходить стукачів та свідків на процесах. З іншого боку, якщо вже такий прошарок вважає за краще набути слави "опозиціонерів", то це свідчить, що опозиція в СРСР набула могутньої сили, а опозиційні настрої стали навіть модою.

Вони не мали однакостайної думки з більшістю проблем. Власне, їхньою платформою була любов до мовного самовисловлювання і самозамилування. Спочатку вони беззастережно співчували сіонізму, бо це було модно. Потім один з них прийшов з новим віянням: великий російський народ та слов'янофільство. Усі із заздрістю його слухали, жалкуючи, що не вони перші дізналися про цю моду. Я зрозумів, що їхній сіонізм блискавично спаде. Виявляється, загадкова й богоносна російська душа мусить незабаром розгорнути свої золотоносні надра і подарувати цьому світові нову істину, нову цивілізацію та новий правопорядок. Тхнуло п'ятим райхом. (Бо право на звання четвертого райху заслужив, безперечно, Радянський Союз).

Пізніше я помітив, що аналогічні настрої поширені також серед російської еміграції.

Панове добродії, знову прошу мене не бити! Я аж ніяк не проти російського народу. Але спробуйте розглянути цю проблему з іншого погляду. (Широчінь поглядів завжди була модною в російському товаристві, принаймні, це вважалося за добрий тон).

Чому відоме формулювання, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи, стосується всіх, крім росіян? Можливо, російський народ, звільнивши інших, звільниться й сам? Ах, так, так, ви не пригноблюєте, ви лише несете допомогу, світло й цивілізацію! На жаль, точнісінько так казали всі імперіялісти.

А якщо спробувати здобути силу через велич духу, а не кулака? Мені здається, це — не погана ідея. Чи не так? Адже ми стоїмо над прірвою, і це сталося, значною мірою, через те зло, що його принесли в світ чотири сторіччя російського імперіялізму. Я впевнений, що лише ліквідація імперії та створення єдинонаціональної держави дозволить російському народові зосередитися на його внутрішніх нерозв'язаних питаннях, що їх так багато. Лише тоді світ забуде про ту ненависть або принаймні неприязнь, що її викликає майже повсюди слово "росіянин". І лише тоді посправжньому засяє те справді велике, що вже дав і ще дасть світові російський народ своїм мистецтвом, літературою, наукою.

Ійбо, добру пораду я вам даю, панове. А тепер можете мене бити. На такий спосіб ви, як завжди, доведете свою расію.

Мої "довколадемократи" дивилися на мене згори, бо я не належав до їхнього кола і не вправлявся в базіканні. А коли вони дізналися, що я активний сіоніст, то стали цуратися мене, як заразного. Я привітався з одним у метро, але він удав, що не знає мене. Очевидно, знайомство зі мною могло зіпсувати кар'єру. Ну що ж, це можна було розглядати як комплімент.

Мабуть, про цих людей не варто було писати, але базікання в СРСР набуло масштабів страшною хвороби, а постать базіки-"опозиціонера" занадто вже типова.

Уся ця компанія кисло поставилася до моєї пропозиції прийти 29 вересня до Яру. Проте, троє чи четверо з них прийшли, постояли боязко осторонь, а за півгодини зникли.

У Яру все виглядало приблизно так само, як минулого року, але були й відміни. На підході до Яру стояли вже дві персональні "Волги". Майже всі сексоти були неєвреї. Двоє нових "осіб" в імпортованих найлонових напівпальто на блискавках були активніші від торішньої "особи", сновигали майданчиком, розставляли своїх людей і поводитися відверто по-хазяйському. Фотограф, так само високий на зріст, як і торішній, але поставний і плечистий, працював методично й напружено. Зі своїм клясичним обличчям він був би схожий на живу античну статую, але худоб'ячі очі й безмежно нахабна кагебівська посмішка зраджували в ньому падлюку не абияких масштабів.

Сексоти поводитися брутально, штовхалися і всією поведінкою намагалися показати, що присутність всіх несексотів тут небажана і небезпечна. Група агентів стала довкола Каменя майже суцільною стіною, заважаючи підійти до нього. Старенька з горщиком квітів попрохала, щоб її пропустили до Каменя, але сексоти не розступилися. Кілька чоловіків заступилися за стареньку. Після довгої та злісної суперечки сексоти розступилися, але один штовхнув стареньку і наступив їй на ногу. Старенька схлипувала і причитувала, агенти реготали.

Я впізнав одного з них. Кілька років тому мені довелося стояти у довгій черзі до роздягальні Київської обласної бібліотеки (імені КПРС, як її назвали). Перед вузівськими сесіями в бібліотеках величезний приплив людей, доводиться довго стояти в черзі, щоб здати пальто й одержати місце в читацькій залі. Раптом якась нахабна поява розштовхала чергу, продерлася наперед і стала першою. Із черги його попрохали відійти і стати "в хвіст". Він відповів, що наукові працівники мають право йти поза чергою. Якийсь собі благовидий чоловік відказав, що ось він також науковий робітник, але стоїть у черзі.

— Усі тепер учені стали, розмовляти навчились! — огризнувся мій сьогоднішній знайомець.

— Я можу показати посвідчення, що я науковий робітник! — образився благовидий дядечко.

— Якщо я тобі покажу моє посвідчення, ти впадеш! — гарконув мій "науковий робітник" і негайно вищірів горезвісну кагебівську посмішку.

Черга все зрозуміла й замовкла: із сексотами краще не зв'язуватися.

Сьогодні мій знайомий був у повному блиску. Очевидно, він був старший у групі перед Каменем і пнувся безупинно демонструвати, що він не такий собі звичайний: часто віддавав накази, переставляв своїх людей, на щось вказував рукою, виходив із ряду і начальницьким поглядом оглядав усіх. Він був народжений для такої діяльності. Мабуть, він заочно закінчив якийсь юридичний або філософський факультет (а інакше пощо б він ходив до бібліотеки?) і як освічений товариш одержав підвищення. Працюючи в КГБ, дуже легко вступити до ВУЗ-у і закінчити його: викладачі побоюються і виставляють відмінні оцінки за будь-яку відповідь.

Незабаром довкола Каменя утворилися два шільні кільця: внутрішнє — з агентів і зовнішнє — з усіх інших. Зовнішнє кільце було величезне, воно сягало за межі брукованого майданчика. Було порівняно тихо. Люди перекидалися словами чомусь півголосом. "Велике проти-стояння", — сказав хтось у натовпі.

Кілька кагебістів ходили навкруг зовнішнього кільця, придивляючись і зазираючи в обличчя. Один з них — кучерявий чорноволосий єврей з тонкими вусенятами — різко схопив за руку якусь жінку і потяг з натовпу. Жінка заверещала, її чоловік кинувся до вусатого і видер з його рук жінчину руку.

— Якщо вже хочете спровокувати сутички, то хоча жінок не чіпайте! — крикнув він до сексота.

— Помовч, бля! — тихо, але загрозово відповів той.

— Я цього кагебіста знаю, його прізвище Ямпольський, — сказав мені Борис. Не знаю, чи це була правда.

З'явився молодий чоловік з вінком у руках. На вінку була стрічка з російським написом. Не пам'ятаю дослівно тексту напису, але там було слово "євреї". Зовнішнє кільце пропустило його. Я чекав, що секоти його затримають, але вони з несподіваною квапливістю розступилися, і він притулив вінок до Каменя. Це було не зовсім зрозуміле. Текст напису свідчив, що ця акція не інспірована КГБ.

Я продерся крізь натовп до цієї людини і придивився до його обличчя. Освітлення було тьмяне, і через це раніше я його погано розгледів. Тепер я зрозумів, чому вони його пропустили. Треба мати мужність, щоб зачепити людину з таким обличчям. Секоти не обдаровані мужністю. Він нагадав мені портрет ізраїльського національного героя Йосефа Трумпельдора, хоча риси обличчя цілком інші. Такі люди надаються лише на те, щоб чинити подвиги. Його важко змалювати словами, його треба бачити.

Кагебісти, отямившись, взяли три вінки з тих, що були покладені вдень під час офіційного мітингу (ясна річ, від колективу Кабельного заводу) і притулили їх поверх вінка, що його поклав "Трумпельдор". Тепер неможливо було прочитати напис зі згадкою про євреїв. "Трумпельдор" і ще кілька осіб запротестували, я їх підтримав, та марно. Коли б ми просто поставили "офіційні" вінки на їхні попередні місця, це, мабуть, призвело б до бійки та арештів. На це ми не наважилися.

На сходах, що вели до Каменя, почувся галас, суперечка. Крізь юрбу міліціонерів та секотів сходами протискалися двоє чоловіків з вінком. Коли вони наблизилися, я побачив, що вінок зім'ятий, а стрічки з написом на ньому нема. Чоловіки голосно сказали, що секоти зірвали напис на івриті. Шерега коло Каменя не заважала покласти вінок без напису.

Із лісочка вийшли ще двоє з вінком. Напис знову був на івриті і його знову зірвали.

Я зрозумів, що головні події скінчилися. Кагебістам не пощастило спровокувати сутичок, а вінки були покладені, хоч і без написів.

Вибравшись із натовпу, я почав походити навкруг, привидляючись до кагебістів, що стояли купками або поодиноці. Молодий сексот, незграбний з вигляду, підійшов до міліціонера, припалив у нього і спитав з українською вимовою:

— Довго ещо его будеть?

— Ещо до одинадцяти, не раньше, — з такою самою вимовою одказав міліціонер. Похнюпившись, вони запекло зтягнулися своїми сигаретками.

Я помітив, що якийсь кагебіст вказує на мене пальцем трьом іншим. Негайно з'явився фотограф і спрямував на мене апарат. Розлютившись, я тицьнув дулю в об'єктив саме тоді, коли блиснув спалах. Фотограф брутально та довго вилаявся і почав клацати раз-у-раз, але я обернувся до нього спиною. Кілька сексотів загрозливо наблизилися до мене. Як кажуть, "дело пахло керосином".

Несподівано з натовпу вийшли четверо незнайомих мені чоловіків і стали поруч зі мною. Ще кілька осіб відокремились від юрби і наблизилися до нас. Сексоти зупинилися і, постоявши трохи, відійшли.

Було вже темно. Ми з батьком і ще кількома знайомими пішли додому. На сходах біля виходу з майданчика стояв фотограф. Батько підійшов до нього і сказав, усміхаючись:

— Ви нас фотографували, чи не можна завітати до вас додому і одержати картку?

— Дайте вашу адресу, я сам до вас завітаю, — люб'язно відповів фотограф.

— Навіщо вам турбуватися, краще я зайду до вас, — продовжував батько.

— Зайдіть до газети Київської військової округи, спитайте... — він назвав прізвище, якого я не пам'ятаю.

Усю дорогу додому ми сміялися з батькової витівки та

згадували подробиці сьгоднішніх подій. Батько за кілька днів зайшов до цієї газети, але йому відповіли, що людина з таким прізвиськом там не працює. Звичайно, на це треба було чекати.

11. БАТЬКО

Історію мого батька варто розповісти. Він цілком своєрідна людина, але його доля багато де в чому типова для людей його генерації. Він народився в спадковій рабинській родині в містечку Хмельник теперішньої Вінницької області. У родині було четверо синів, мій батько був третьою дитиною. Найбільший вплив справили на нього не батьки, а старший брат Самуїл, який з 1912 року був членом РСДРП.⁹

Батько рано виявив феноменальні здібності, особливо до математики, і мав славу вундеркінда. Екстерном він склав іспити за шість класів, крізь всі процентні норми, поступив до сьомої класи російської гімназії.

Його брат певний час був на засланні, потім повернувся. Він був більшовик, брав активну участь у підпільній роботі.

Вибухнула революція, єврейська молодь піднеслася на дусі. Сододка цукерочка свободи, рівності й братерства замайоріла в повітрі, і здавалося, що досить простягти руку, щоб її вхопити.

Але було це на Україні, почалися зміни влади; генеральша Попова, хазяйка гімназії, була змушена мало не щоденно перевертати вивіску на своїй гімназії. На одному боці вивіски напис був по-російськи, на іншому — по-українськи.

Почалися погроми. У Хмельнику під керівництвом Самуїла організували самооборону. Зброю дали, звичайно, більшовики. Хмельницька дружина самооборони вдало

⁹Російська соціал-демократична робітничка партія (нині — КПРС).

відбивала всі напади і навіть сама розгромила якесь українське село, щоб помститися за те, що мешканці цього села громили інші єврейські містечка. У такий спосіб започаткували світле майбутнє, що його тепер ми маємо приємність споглядати.

За поляків батька у віці п'ятнадцяти з половиною років прийняли до підпільної більшовицької організації, якою керував його брат. Батькові видали тимчасовий партійний квиток. А Самуїл на ту пору вже став більшовицьким діячем губерніяльного масштабу.

Далі запанувала більшовицька влада, але батько невідомо чому не обміняв свого тимчасового квитка на постійний, тобто фактично покинув партію. Закінчивши гімназію, він поїхав до Києва продовжувати навчання. Там він вступив до Політехнічного інституту. Занадто діяльний і компанійський характер не дозволяв йому цілком присвятити себе навчанню. Він більше займався громадською роботою і був одним із найпопулярніших активістів інституту. На той час громадська робота ще не звиродніла до того похмурого наклепництва та лизання задів начальства, як це є в СРСР тепер.

Дід-рабин у цей час помер на сухоти, батько залишився без засобів до існування. Самуїл, що займав тоді велику посаду в ЧК, не міг утримувати брата. Тоді чекісти ще не розкошували так, як тепер. Батькові довелося одночасно з навчанням працювати то кербудом, то нічним сторожем, то ще невідомо ким.

Завдяки визначним здібностям він спромігся за таких важких умов закінчити два факультети Політехнічного інституту. (Тоді, здається, цей інститут називався індустріальним).

Певна річ, батько, як і його товариші, вважав себе запеклим більшовиком і чекав на світову революцію. На щастя, вона не відбулася, а батько став одним з пересічних представників радянської технічної бюрократії. Він працював по черзі то на виробництві, то в інститутах, де викладав електротехніку. Він досягнув непоганого

становища, мав звання доцента. Під час чисток його не зачіпали, хоч він завжди не вмів тримати язика. Гадаю, що йому пощастило.

Почалася війна, батька через слабкий зір не взяли до армії. Самуїла, що давно пішов з органів і працював на господарській роботі, мобілізували до спеціальних частин НКВД для боротьби з німецькими десантами. Незабаром Самуїл загинув.

Ми були в евакуації в невеличкому містечку Глазов, в Удмуртській автономній республіці. У Глазові батько очолював велике підприємство, евакуйоване туди. Він був мало не фактичним хазяїном міста. Там він (уже вдруге) вступив до партії, хоч його більшовицький ідеалізм встиг значно вшухнути.

Сорок четвертого року батько повернувся до Києва, потім викликав до себе родину. У Києві він уперше зіткнувся з розгнudzаним антисемітизмом як серед населення, так і в партійно-радянському апараті. Він не зрозумів, що ця політика виходить з Кремля. Мене завжди вражала його здібність розуміти те, чого не втямлять інші, але не розуміти того, що ясне всім.

Із властивою йому активністю батько кинувся воювати зі злом. Він написав кілька листів до Іллі Еренбурга, тавруючи антисемітизм і закликаючи відкрити очі верхівці в Москві. Така поведінка могла призвести до єдиного наслідку. (Проте, Еренбург у цьому не винний). До батька приставили сексота — колишнього редактора газети "Вечерний Киев", що виходила перед війною російською мовою, Хаїма Токаря. Токар почав регулярно до нас ходити, просиджуючи всі вечори. Його не дуже цікавило, що казав батько, але він мусив зафіксувати відвідини, щоб КГБ бачило його роботу. Безперечно, його також контролювали.

Батька попередили, що Токар — сексот, але батько не реагував. Не розумію, чому він так повівся. Він сам каже, що в тому випадку, якби він вигнав Токаря, до нього приставили б іншого сексота, що був би, можливо, ще гір-

ший. Таке пояснення мене не переконує, я радше схильний думати, що причина криється в дивній подвійності батькового мислення.

У вересні сорок шостого року батька заарештували на роботі. Вдома зробили трус.

Протягом кількох місяців ми не знали, про що йдеться. Матір викликали на допити, їй казали, що батько — ворог народу і що вона повинна зізнатися. За певний час батько умудрився схилити одного охоронця до співпраці (такі карколомні трюки батькові вдаються). Охоронець приносив мамі записки від батька, але, певна річ, не безкоштовно. У записках батько змалював усі обставини справи.

Виявилось, що справу провадило республіканське управління Міністерства державної безпеки (тоді ще було Міністерство, а не Комітет). Це свідчило про особливе значення, що його надавали цій справі. Слідчий — капітан (потім майор) Дубок вимагав від батька підписати великий заздалегідь виготовлений том зізнань. Зміст цього кагебівського твору полягав у такому:

В СРСР, мовляв, існує розгалужена підпільна єврейська антирадянська організація. Центральний комітет організації перебуває в Москві. Голова ЦК — Еренбург, заступники — Міхоелс і Фефер. Голова українського філіялу організації — Баренбойм, герой соціалістичної праці, що керував великою мостобудівною установою. (Коли я від'їздив з Кисва сімдесят першого року, він очолював трест "Мостобуд-1" і був останнім або одним з останніх на Україні євреїв, що посідають такий високий пост). Батько, за гебівською диспозицією, був уповноваженим від ЦК при українському філіялі. Далі йшов довгий перелік членів організації. У переліку фігурувало все керівництво єврейського антифашистського комітету, видавництва "Дер Емес" і газети "Ейнікейт", а також всі більш-менш відомі діячі єврейської культури в СРСР.

Батько, самозрозуміло, не пам'ятає всіх прізвищ, тим більше, що про половину з них він раніше навіть і не чув.

Але ось деякі, які він знав запам'ятав: Бергельсон, Маркіш, Квітко, Галкін, Гофштейн, Талалаєвський, Зускінд, Епштейн.

Батька запевнили, що його розстріляють, якщо він не підпише цих своїх "визнань", але звільнять і нагородять орденом Леніна, якщо він підпише і дасть на суді відповідні свідчення.

Емгебісти не знали, з ким мають справу. Більш упертої людини, ніж мій батько, ще не бачив світ. Примусити його зробити те, чого він не хоче, так само важко, як змінити закони всесвіту. Попри застосування всіх славнозвісних засобів впливу, батько не підписав. Отже, ця акція зірвалася, але вони здійснили її пізніше, 52 року.

Емгебісти, що вперше зіткнулися із впертістю, яка сильніша від їхніх випробованих засобів, були спантеличені і не знали, що далі робити з батьком. Протримавши під слідством дев'ять місяців, вони засудили його через "особливу нараду"¹⁰ до десяти років таборів за "антирадянську пропаганду і сіоністичну діяльність". Зрозуміла річ, що його негайно і заочно виключили з партії.

Мама, за дорученням батька, що його він передав у записках, поїхала до Москви і попередила Еренбурга і Фефера про розправу, яку їм готують. Еренбург порадився з Шейніном, що був тоді високою особою в прокуратурі. Шейнін порадив "сидіти й не рипатися, бо буде гірше". Мені важко уявити, що могло б бути ще гірше. Еренбург "не рипався", але вжив заходів, які потім його врятували.

Батько, здається, так і не зрозумів остаточно, звідки вітер віє. Із табору він писав до всіх вищих інстанцій, аж до Сталіна і всіх членів політбюро. У листах він стверджував, що в МГБ засіла антирадянська банда, яка знищує чесних людей і готує державний переворот. Так просто й писав, та ще й десятки разів. Не збагну, чому його залишили живим.

Батько відсидів рівно дев'ять років, потім його реабілітували, але в партії не поновили. Партія також не знала, з

¹⁰"Особлива нарада" за часів Сталіна — спеціальний орган з трьох осіб, який без суду, заочно виносив вироки про страти або довіготермінові ув'язнення.

ким має справу. Батькова упертість розбуяла, і він вісім років домагався поновлення в партії, аж доки його не поновили на засіданні Комісії партійного контролю при ЦК КПРС, куди його навмисне для цього викликали. Еренбург йому допоміг, давши письмове запевнення, що ніколи не одержував від батька жодних листів.

Від'їжджаючи до Ізраїлю, батько втретє покинув славу комуністичну партію. Можливо, це — всесоюзний рекорд.

Тепер він воює за справедливість в Ізраїлі. Я не здивуюся, якщо дізнаюся, що відбулося спеціальне засідання ізраїльського уряду в питанні про бюрократизм у першому-ліпшому центрі інтеграції навоприбулих і на це засідання терміново викликали мого батька.

12. ГРА В ЯЩИК

На початку жовтня на квартирі Бориса почав функціонувати ульпан під його керівництвом. За рік навчання в ульпані Мори Борис простудював першу частину підручника "Елеф мілім" ("Тисяча слів"). Цього досить, щоб бути вчителем серед початківців.

Я вирішив навчатися в ульпані Бориса. Ми потребували хоч якихось навчальних приладь. Я змайстрував грифельну дошку, написав на великому аркуші паперу єврейську абетку, перемальовуючи з підручника незнайомі літери.

Група була невелика — шість осіб. Одного порекомендував я, інших знайшов Борис. Всі одержали по підручнику "Елеф мілім", зробленому на копіювальній машині "Ера".

На першому уроці я познайомився з учнями. З радістю я впізнав "Трумпельдора". Я не думаю, що треба приховувати його ім'я. Ця людина ніколи не ховалась і нічого не боялася. Його ім'я — Едуард Давидович. Незабаром це ім'я стало широко відоме в Києві.

Усі учні віднині називалися по-новому, перекроївши свої імена на івритський кшталт. Лише мого ім'я не було потреби змінювати. На жаль, Давидович незабаром покинув ульпан, бо був заклопотаний іншими справами. Я навчався дуже мало. Але двоє учнів прогресували майже фантастично. Улітку наступного, 71 року, вони вже досить вільно розмовляли, читали й писали на івриті. Успіхи двох інших були посередні.

Приблизно в той самий час сталася одна цікава подія. Якось уночі я прокинувся від шуму на горищі. Ми мешкали на останньому поверсі дев'ятиповерхового будинку. Над нами був так званий "технічний поверх" — приміщення заввишки близько одного метра, де проходили різні труби. Ми звали це приміщення просто горищем.

Я прокинувся від того, що наді мною лунав звук, неначе над стелею тягли щось дуже важке. Потім майже до ранку було чути удари, наче довбали стіну, але не над нашою квартирою, а трошки осторонь.

За два-три тижні, виходячи на своєму поверсі з ліфту, я побачив двох чоловіків, що збігали сходами згори, з технічного поверху. Вони були схожі на ремісників, але були занадто добре одягнені, як на людей, що ремонтують водотяг або опалення. Такий вигляд могли б мати майстри з налагодження телевізорів або настроювачі роялів. Але що вони могли б робити на горищі?

Побачивши мене, вони, прикро вражені, відвернулися і швидко вскочили до ліфту. У кабіні вони стали спинами до зашкленних дверей, щоб я їх не бачив крізь скло. Це справляло таке враження, ніби за якоюсь інструкцією, що їй вони мали, я не мусив їх бачити, але вони допустилися помилки, потрапивши мені на очі. Усе це було аж занадто дивно.

Найближчої неділі я видерся на горище, щоб з'ясувати, в чому справа. Пересуватися там можливо лише рачки. Підлога вкрита шаром жорстви, яка ще більше утруднювала пересування. Але я швидко пристосувався ходити по-мавпячому, спираючись на зігнуті пальці рук.

Почвалавши трохи у такій позиції, я наштотхнувся на залізний ящик майже кубічної форми зі стороною близько сімдесяти сантиметрів. Ящик стояв у кутку між двома простінками трохи поодаль від стелі моєї квартири, саме там, де вночі лунав стукіт. Дуже дивним здався мені цей ящик. Він був зроблений незграбно, але не звичайно. Стінки — з товстих залізних плит, але з'єднані не зваркою, як зробили б будівельники, якби ящик належав до якихось будівельних або сантехнічних пристроїв, а величезною кількістю гвинтів з головками під викрутку. Дверцята — без ручки, в них — маленька шпара, але закрита зсередини металевою платівкою отже, можна було угледіти лише проріз у дверцятах, але не середину замка. Хоча я розпочинав свою кар'єру як слюсар, таких замків мені не доводилося бачити.

Я спробував зсунути ящик з місця, та він не зрушився. Обстежуючи стіни коло ящика, я зрозумів, у чому таємниця: ящик було наглухо прикуто до двох стін, у куті між якими він стояв. Крізь стіни проходили два товсті сталеві стрижні з головками на зовнішньому боці стін. Це також було не звичайно.

Я приніс викрутку і спробував викрутити гвинти. Вони стояли непорушно, хоч я мав велику слюсарну викрутку, що нею можна, як кажуть, дідька скрутити. Повернувшись до хати, почав розмірковувати, як би відкрити клятий ящик. У цей час зайшов до мене один знайомий, що заслуговував на довір'я. Я йому все розповів, ми взяли все моє слюсарське причандалля, додали до нього ще лом та сокиру і полізли на горище.

За допомогою сокири й лому, з величезними зусиллями ми спромоглися нарешті відігнути красчок дверцят, але крізь щілину завширшки менше сантиметра не можна було анічоґісіньки розгледіти. Тоді ми вирішили дрилею висвердлити в стіні ряд отворів колом, щоб створилося віконце. Але це було значно легше вирішити, ніж зробити. Спробуйте, стоячи навколішки коліньми на гострій жорстві в напівтемному щілиноподібному приміщенні, упнувшись

головою в стелю, свердлили ручною дрилею отвори в товстих сталевих плитах.

Я свердлив, а в голові весь час крутилася блазнівська епітафія, складена бозна яким замогильним гумористом, здається, на могилу Зошенка:

Под камнем сим умолк навек он,
Он был сатирик и рассказчик.
Судьба играла человеком,
А человек сыграл в ящик.

Я зі всіх сил відганяв епітафію, але вона вперто сиділа в голові, відвертаючи мене від роботи. Я подумав, що вже краще, якщо в голові крутитиметься звичний Маяковський. Після кількох невдалих спроб мені вдалося перейти на "Облако в штанах", і в мозку замиготіли рядки:

Выньте, гулящие, руки из брюк —
берите камень, нож или бомбу,
а если у которого нету рук —
пришел чтоб и бился лбом бы!

Мені й справді залишалося хіба що вдаритись лбом у ящик. Стінка важко подавалася. Працюючи за чергою, ми просвердлили чотири або п'ять невеликих отворів і здалися. Занадто важко й незручно було працювати. Врешті, ми не сумнівалися, що в ящику — апарат для підслуховування. Певно, від нього йшли дроти до мікрофонів у квартирах. Ми лише не знали, чи призначене це електронне диво лише для моєї квартири, чи для цілого будинку. Якби ми навіть відкрили ящик і зіпсували апаратуру, її однак полагодили б. Коштів у них досить, все — на рахунок народу. Плюнувши з пересердя на ящик, ми пішли (радше, поповзли) додому.

Від цього дня ми почали вдома уникати розмов про деякі речі. Якщо треба було назвати прізвища, адреси або певні факти, ми писали, а папірці потім знищували. На столі завжди лежав папір та олівці. Це тривало майже рік.

Я продовжував звичайні розмови з людьми, яких

ставало дедалі більше. Розповідав про Ізраїль, обговорював новини, пояснював, як оформити документи на виїзд, але всіх попередив, що імена, адреси і ще дещо треба писати, а не вимовляти. Можливо, збоку це виглядало навіть смішно. Але тоді ми не бачили підстав для сміху.

Із цікавості я десь за два тижні знову видерся на горище, щоб подивитися на ящик. Як я й чекав, всі отвори були закриті зсередини металевими платівками, кожна на чотирьох непорушних гвинтах, дверцята вирівняні, а по краю їх прикріплений міцний сталевий косинець, отже, годі було й думати відігнути край. КГБ працювало оперативно й бездоганно. В СРСР на виробництві так не працюють.

Спочатку нас гнітила свідомість того, що кожне наше слово підслуховують, але ми швидко звикли до цього. Точнісінько в такому самому становищі перебуває кожний, в кого є вдома телефон. (У мене телефона не було). Через телефон можна підслуховувати навіть тоді, коли трубка лежить на апараті. Усі знають, що на кожній телефонній станції є спеціальна кімната, де сидять кагебісти, що підслуховують. Деякі мої знайомі накривають телефонний апарат подушкою. Не знаю, чи це допомагає. Врешті-решт люди звикають до всього, навіть до свідомості, що за ними стежать і підслуховують їхні розмови.

Коли я бачу на Заході очманілих молодих людей із вкрай лівими поглядами, я думаю, що будь-який з них миттю б вилікувався від лівизни, якби виявив на своєму горищі такий ящик, що його встановило КГБ.

13. ПОДАРУНКИ ДО З'ЇЗДУ ПАРТІЇ

Почався сімдесят перший рік — найдовший рік у моєму житті. Очевидно, слушною є думка, що наше сприймання часу залежить від кількості й сили вражень. Чим більше вражень, тим повільніше спливає час. Сімдесят перший рік розтягнувся на десять років.

На весні мали відбутися двадцять четверті з'їзди. Спочатку з'їзд компартії України, потім — всесоюзна компартія. До з'їздів ми готували колективні листи, хотіли піти з петицією до будинку з'їзду в Києві. Дещо аналогічне готували активісти в Москві. Зрозуміло, КГБ щось пронюхало і також готувалося. Ми досить спокійно чекали на їхню реакцію. Я впевнився, що з часом хвилювання минає і до всього починаєш ставитися значно спокійніше. Навіть можливість арешту не жахає, а сприймається як один з можливих, хоча й неприємних, варіантів розвитку дії. За розумної поведінки можливість арешту невелика. При чому, "розумна" не значить надмірно обережна, а боязка і поготив. Розумно поводитися — це значить багато чого передбачати.

На цей час всі, що подали документи на виїзд, одержали відмови. Відмову завжди давали в усній формі. Мотивування звичайно не давали. Але інколи, як відповідь на вимогу пояснити причину відмови, відповідали: "Відмовлено відповідно до державних інтересів". Уже так ведеться, що в СРСР державні інтереси завжди суперечать інтересам людей.

Відповідь на скарги до вищих інстанцій мала два стандартні варіанти: "У цьому питанні слід звернутися до ОВІР-у"; або: "Не знайдено підстав для перегляду рішення нижчої інстанції".

Деякі з тих, що подавали на виїзд, одержали нові виклики і знов готували документи для подання. Я не одержав нового виклику, хоч надіслав кілька нагадувань. Нарешті, знайомі сказали мені, що дехто одержав виклик у відповідь на телеграму, написану івритом. На початку лютого я надіслав таку телеграму на адресу родича в Ізраїлі.

Ми чекали, що перед з'їздом влада видасть певне число дозволів на виїзд, щоб трохи розрядити атмосферу. Навіть якщо дозволів буде обмаль, справа зрушиться з мертвої точки. Створити прецедент — це вже початок.

На своєрідний і характерний для КГБ спосіб нас

попередили, що пильно за нами стежать і попуску нам не буде. Було це так.

Один з наших, здоровезний та грубуватий хлопець на ім'я Семен, одержавши негативну відповідь від однієї з вищих інстанцій, втратив самоопанування і подав до ОВІР-у заяву такого, приблизно, змісту: "Прошу або відпустити мене до Ізраїлю, або розстріляти, бо так жити я більше не можу".

Увечорі в безлюдному місці на вулиці до нього підійшли двоє кагебістів, яких він знав з обличчя. Один з них був Ямпольський (принаймні, ми його знали під цим прізвищем), що так пнувся зі шкіри в Яру 29 вересня. Вони взяли Семена під руки й мовили: "Пішли, Семене!" Він знав, з ким має справу, і не став пручатися. Вони привели його до міліції і склали заяву, що він намагався їх побити і вдарив одного по голові транзисторним приймачем, що мав у руці. Якщо врахувати кремезність і силу Семена, то не виникне сумніву, що вже не встав би той, кого він ударив приймачем по голові. Саме так Семен і відповів: "Якби я тебе вдарив, ти б сюди не прийшов".

Раптом з'явилася невідома жінка і засвідчила, що бачила, як "цей здоровило хуліганів". Семенові дали п'ятнадцять діб арешту за "дрібне хуліганство". Як звичайно, його постригли наголо і відвезли до тюрми. Удень його водили на роботу на якийсь завод, де він прибирав сміття. (За фахом він інженер-будівельник). Його дружина і деякі з наших ходили на завод, щоб зустрітися з ним. Було й смішно, й прикро.

У середині лютого вирішили влаштувати зустріч двох ульпанів для розмовної практики в івриті. Зустрілися в квартирі Мори, де вона провадила навчання зі своїми учнями. Її ульпан був на другому році навчання, а наш — лише на першому, при чому Борис в її ульпані був учнем, а в нашому — вчителем. Хоча наші знання були, ясна річ, значно обмеженіші, проте, двоє наших "відмінників" не осоромилися, а всі інші тягнулися за ними, як могли. Серед

учнів Мори я побачив кілька знайомих і кілька незнайомих осіб. Я впізнав одного з "вінценосців" з шістдесят дев'ятого року, з фігурними вирізами ніздрів. Його називали Віталіком. Там статечно сиділи, серед інших, Льоня і стрижений Семен. Пізніше прийшов літній чоловік, один із небагатьох старих сіоністів, що чудом урятувалися. Він вивчав іврит у дитинстві та ранній молодості, але чудово його пам'ятав.

Мені розповіли про історію Віталіка. Він — інженер-електронік, дуже талановитий, навчався в аспірантурі, перед ним відкривалося блискуче майбутнє. Він все кинув, щоб служити своєму народові, а не його ворогам. Його дружина, українка, гаряче поділяла його переконання і разом з ним навчалася в ульпані. Вона й сьогодні сиділа поруч з ним, білява й кирпатенька.

Спочатку розмовляли на івриті. Деяким це вдавалося, іншим — ні. Я майже нічого не знав, бо фактично не вчився. Мора спитала мене, чи я не працюю на військовому підприємстві. (Це було б великою перешкодою для виїзду). Я відповів, що ніколи не мав жодного стосунку до військового виробництва. Це речення, що я його вимовив на івриті, вимотало з мене всі сили.

На щастя, мене покликали до коридору. Семен показав текст листа до Верховної Ради України і запропонував підписати його, якщо я не маю заперечень проти змісту. Під текстом вже стояли підписи кількох осіб, які тоді не були присутні. Лист містив вимогу дозволити євреям виїзд до Ізраїлю. Хоча в тексті траплялися невиразності та двозначності, я його підписав. Було вже пізно шонебудь змінювати, а в добрій справі треба було взяти участь. Ще один "ульпаніст", що його викликали в моїй присутності, почав заперечувати, бо текст здався йому занадто різким. Врешті-решт, і він підписав. Мені здалося, що він дуже боїться, але не хоче цього виказати перед нами.

За чергою підписали всі присутні. Загалом під листом назбирали, скільки я пам'ятаю, двадцять вісім підписів.

Листа відіслали, і він неначе спричинився до подій весни сімдесят першого року.

25 лютого Мору викликали до ОВІР-у і повідомили, що їй дають дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Як завжди, повідомили лише усно. Щоб оформити документи й зібратися, дали десять днів. За ці дні треба було зробити стільки, що за нормальних умов не вистачило б і місяця. Вона мусила звільнитися з роботи й одержати розрахунок, спакувати й відіслати до Ізраїлю багаж, продати те майно, яке вона не брала з собою, зняти нотаріальні копії з усіх документів, бо оригінали вивозити не вільно, поїхати до Москви, одержати там візи на виїзд до Ізраїлю (у голландському посольстві) та на проїзд через Австрію, здати під розписку квартиру, а якщо квартира кооперативна, то й розрахуватися з кооперативом і одержати назад свій грошовий внесок, отримати мамину пенсію наперед за шість місяців, внести до банку по 900 карбованців за кожного члена родини, а якщо літак летить з Москви, то ще й доїхати (вже вдруге) до Москви.

Коли врахувати, що кожна з цих операцій утруднена через бюрократизм, то з'ясується, що це Авгієва стайня, але, на жаль, нема поблизу годящої річки. Особливо важко запакувати й відіслати багаж. Працівники контори, що мусять пакувати, навмисне затягають справу, бо, мовляв, нема матеріялу на ящики, або захворіли всі робітники, або вигадують ще якісь причини. Доводиться витягати гаманця, і тоді з'являються і матеріяли, і робітники. Це коштує силу-силенну грошей (добре, якщо вони є), а ще більше нервів.

Щождо сплати грошей до банку, то 400 карбованців беруть за дозвіл на виїзд, а 500 — за відмову від радянського громадянства. Такі суми встановили нещодавно, здається, сімдесятого року. Раніш стягали рівно вдесятеро менше. Адже найпростіше — це додати до чисел по нулю. В інструкціях про порядок виїзду, що висіли в коридорі ОВІР-у, ці нулі були приписані від руки.

Стягання грошей за відмову від громадянства — суцільне беззаконня. Ніхто з нас у той час не прохав,

щоб нас позбавили громадянства. Фактично ми вже давно не вважали себе за радянських громадян, а формальний бік справи нас не цікавив. З іншого боку, відповідно до закону, питання про надання або позбавлення громадянства вирішує виключно Верховна Рада СРСР, але, у жодному випадку, не ОВІР або ще хтось. Якби я тепер потрапив до рук катєбістів і вони б надумали мене судити, то судили б як радянського громадянина, бо не було постанови Верховної Ради про позбавлення мене громадянства. Проте, 500 карбованців за відмову від громадянства ОВІР стягнув з мене перед виїздом.

Під ту пору вже ширилися вперті чутки, що запровадять податок за освіту для тих, що виїздять. Інша чутка: виселятимуть всіх євреїв до Біробіджану. Ось чому кожний, хто одержав дозвіл, був щасливий, що так дешево відбувся. Використовуючи заощадження, продаючи майно або позичаючи, збирали сяк-так потрібну суму і з полегшенням сідали в літак. Урахуйте, що моя платня — платня кваліфікованого інженера — становила після сплати податків 140 карбованців на місяць, а виїзд разом з вартістю відправлення багажу, квитків та інших витрат коштував 1200 - 1400 карбованців на кожного дорослого члена родини.

Дозвіл, що його видали Морі, викликав фурор. Усі зголосилися їй допомагати. Мені на роботі належало чотири дні відпустки, я їх взяв і щоденно зранку йшов, як на роботу, до Мори. Ми всі відбігали ноги, але встигли вкластися в десять днів. Мора мала страшний вигляд, але сяяла. Вона ще встигла турбуватися про розшуки одного нашого хлопця, який раптом зник. Потім виявилось, що він запив. Дізнавшись, що він алькоголік, ми розірвали будь-які контакти з ним, бо алькоголікам не можна довіряти.

Мора ще не встигла виїхати, як дозвіл на виїзд одержали Борис, Льоня і ще декілька осіб. Далі почалося: що п'ять днів до ОВІР-у викликали вісім-десять осіб і давали дозволи. Нас повідомили, що таке саме діється в Москві і деяких інших містах. Це тривало весь березень і

переважну частину квітня. Дозволи одержали всі активісти, що подали заяви на виїзд, і всі "старички", тобто родини, що клопоталися про виїзд ще кілька років тому, але одержали відмову. Були родини, які домагалися виїзду понад п'ятнадцять років.

Закінчивши біганину в справах Мори, я заходився допомагати Борисові. Він бажав взяти до Ізраїлю вентилятори та електричні обігрівачі. Його жінка була перед пологами, він боявся, що їй та новонародженому в Ізраїлі буде то занадто жарко, то занадто холодно.

З вентиляторами не було утруднень, але електричних масляних обігрівачів у продажу не було. Ще два тижні тому всі крамниці були завалені ними, а тепер не було жодного. Тиждень я бігав містом, ризикуючи мати неприємності на роботі, і, нарешті, дав хабара і придбав два обігрівачі.

Постійна відсутність у торговельній мережі низки так званих "дефіцитних" товарів — характерна риса радянської системи. Це наслідок, з одного боку, поганого плянування й виробництва, а з іншого — діяльності торговельних працівників, які, приховуючи час від часу певні товари, примушують покупців переплачувати й давати хабарі. Це — соціалізм у найкращому своєму вигляді. Хоча радянська економіка, безперечно, не є соціалістичною, але я впевнений, що кожна спроба тотального усупільнення виробництва та розподілу призведе до аналогічних наслідків.

Під сучасну пору гаслами соціалізму прикриваються всі тирани, узурпатори, політичні шахраї та звичайні бандити. (Певна річ, я не маю на увазі, що всі без винятку соціалісти такі). Однак, соціалістичні гасла дуже зручні для жонглювання.

■

Люди їхали, а ті, що залишалися, гостро заздрили і шкодували, що не подали раніше документів на виїзд. Наближався XXIV з'їзд КПРС, що його, як також і всі

попередні з'їзди, преса ще перед його початком називала славним, історичним та переможним.

А в наших справах крига скресла. Весна сімдесят першого року — це перша, тоді ще обмежена, капітуляція влади перед нашим рухом. Ми були єдині, для кого цей з'їзд був насправді історичним.

14. ПРОВОДИ

Влада розраховувала, що в наслідок виїзду активістів припиниться єврейський рух. Це свідчило про нерозуміння причин і джерел руху. Крім того, багато активістів залишалися, бо не подали документів на виїзд. Вони мусили перейняти естафету і не лише продовжити, а й посилити діяльність.

Я гадаю, що тепер, за два роки після подій, які тут змальовані, влада вже впевнилася, що від'їзд кожної наступної групи активістів лише сприяє поширенню руху. Антиєврейські процеси також нічого не дають владі, вони лише посилюють серед єврейської маси свідомість небезпеки та бажання втекти. Але влада не знає інших засобів. Маючи колосальний апарат для придушення, вони не мають ані апарату, ані традицій, ані бажання творити щонебудь добре.

Склалося так, що проводи тих, що від'їздять, перетворилися на огляд сил та вислів рішучості продовжувати дії. Це сталося стихійно, з часом перетворилося на традицію, якої дотримують у всій країні.

Важко змалювати атмосферу, що панує під час проводів. Вони завжди відбуваються ввечері напередодні від'їзду, завжди в порожній квартирі, бо майно вже продали або відіслали до Ізраїлю. Усі стоять або сидять на стільцях, позичених у сусідів, та на валізах. На підлозі, на розкладених газетах, стоять пляшки з вином та горілкою і бутерброди. Всі схвильовані і всі разом говорять. На

проводи приходять багато людей: знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі. Дверей не зачиняють, люди приходять, ідуть, знайомляться, занотовують адреси. Це радше схоже на з'їзд, ніж на від'їзд. А скільки людей, прийшовши на проводи, іноді потрапивши туди майже випадково, вперше в житті дихають повітрям волі й духового розкріпачення!

Проводжали Мору. Вона взяла з собою фотографії тих, що залишилися, і багато адрес. Незнайомі люди приходили й прохали, щоб знайшли в Ізраїлі їхніх родичів і надіслали виклик.

Наступного дня проводжали її на вокзалі: вона їхала до літака на Відень. На пероні скупчилося близько сотні осіб. Скидалося на демонстрацію. Секоти були, як тут і вродилися. Прокричали традиційне гасло "Наступного року — в Єрусалимі!" Далі зметикували, що зовсім не обов'язково чекати наступного року. Гукнули "Цього року — в Єрусалимі!" Потяг рушив, а ми розійшлися, наче осиротілі.

Того самого дня я отримав новий виклик. Очевидно, телеграма подіяла. Ройтер, який постійно всміхався (він був одним з "вінценосців" шістдесят дев'ятого року) сказав мені на вокзалі, що багато з тих, котрі не встигли подати документів, надсилають цими днями до ОВІР-у заяви з вимогою негайно дозволити їм виїхати. Наступного ж дня я надіслав таку заяву і переказав усім знайомим, щоб і вони надсилали. ОВІР тих днів одержав, я гадаю, близько сотні таких заяв. Так само, як усі, я отримав відповідь, що для вирішення питання про виїзд за кордон я мушу оформити належним чином документи. Консультацію про порядок оформлення можна одержати в ОВІР-і.

За день чи два перед від'їздом Борис розповів мені й деяким іншим знайомим про розмову, що сталася між ним і начальником "єврейського" відділу обласного управління КГБ Кучеренком. Версія, що її Борис розповів мені, дещо відрізнялася від того, що він розповів іншим.

Коротко йшлося про таке:

Коли Борис прийшов до ОВІР-у по виїзну візу, його

запросили до кабінету начальника. Але там, замість начальника ОВІР-у, сидів Кучеренко. Відрекомендувавшись, Кучеренко нагородив Бориса кількома компліментами, похвалив його розум і витримку. Похвалив він також рішення Бориса не їхати на відпочинок до Криму, де, за висловом Кучеренка, зібралася "погана компанія". Далі Кучеренко сказав, що коли б Борис вирішив повернутися до СРСР, йому б надали добру роботу. Він навіть натякнув, що це може бути робота в органах КГБ.

Борис відповів, що не має наміру повертатися назад. Тоді з'явився аркушик паперу, на якому Борис побачив свій підпис. Текст на аркушику сповіщав, що нижчепідписаний Борис Бравштейн зобов'язується співпрацювати з органами КГБ. Дата вказувала на той час, коли Борис був студентом у Пензі.

Борис не міг відрізнити підпису на аркушику від свого власного, хоч, за його словами, він ніколи не підписував такого документу. Кучеренко наполягав, що документ справжній, і сказав, що КГБ ні про що не забуває. "Ми й в Ізраїлі зможемо вас скомпромітувати", — закінчив Кучеренко. По цьому Борисові видали виїзну візу.

Так, якщо вірити Борисові, відбулася ця розмова. Борис прохав друзів бути за свідків його невинності, якщо КГБ справді почне його компромітувати в Ізраїлі.

Я попросив Бориса змалювати зовнішність Кучеренка, і він докладно його описав: середній на зріст, кремезний, круглолидий, сивий, у роті — золотий зуб, любить корчити якесь "блатне" обличчя і вставляти в розмову єврейські слівця.

Потім були проводи в Бориса. Він віддав мені всю літературу, яку мав. У мене накопичився вже добрий архів матеріалів з єврейського питання. Борис познайомив мене з Аріком — новим лідером. У єврейському русі нема жодної ієрархії або посад. Проте, завжди є найбільш авторитетна особа, що очолює активістів. Це стається без будь-яких виборів або обговорення. Усі мовчки визнають авторитет

одного. Досі такою людиною була Мора, тепер буде, очевидно, Арік.

Борис записав кілька десятків адрес людей, які бажають одержати виклики, але жодна людина не одержала згодом виклику за допомогою Бориса.

Тоді ж на кухні в Бориса збирали підписи ще під одним колективним листом. Не пам'ятаю вже, для кого він призначався. Потім я підписав таку кількість колективних і особистих листів, що вже забув їхній зміст і адреси.

На початку березня почалися регулярні рейси з аеропорту Бориспіль під Києвом до Відня. Борис та Льоня летіли з Борисполя. Я відпросився з роботи й пішов їх проводити.

Прощання, поцілунки, далі їх відводять до закритої частини аеропорту, яку вважають за "умовний закордон". До цієї частини вільно заходить лише тим, хто від'їжджає. Там переглядають багаж, а часто роблять ще й особистий обшук. Там навіть є кабінет для медичного огляду жінок.

Огляд тривав дві години. Ми чекали в залі на другому поверсі. Кілька разів митники та прикордонники у формі виносили і віддавали проводжаючим заборонені для вивозу за кордон речі. Одного разу це була дитяча іграшка, іншого — квитанція про сплату за квартиру, далі — коштовна скрипка покійного Льониного батька, що був концерт-майстром Державної симфонічної оркестри України. Ніхто не пояснював, чому саме ці речі не можна вивозити за кордон.

За дві години ми вийшли на піддашок аеровокзалу, що правив одночасно й за балькон. Згори навкіс ми побачили, як в одному з величезних вікон нижнього поверху з'явилися наші мандрівники. Вони махали до нас руками і щось промовляли. Ми всі також замахали і закричали. Ми не чули їх, вони, мабуть, не чули нас завдяки відстані й товстому склу, але всі махали, галасували та сміялися. Подорожні мали трохи підтоптаний вигляд. Лише Борис виглядав утихомиреним і сяв. Він був схожий на

полководця, що здобув довго очікувану перемогу. Льонина малесенька дочка вередувала й плакала, Борис підніс її на руки, вона миттю заспокоїлась і заусміхалася. Ми всі почали всміхатися разом з нею. Панував страшенний гамір. Нас було на балконі з півсотні людей та три-чотири секоти, що різко вирізнялися, бо не махали і не кричали, а похмуро походжали поза нашими спинами.

Я подумав, що мої підозри щодо Бориса були безпідставні. Зрозуміло, я не міг уявити, що за півроку наклепницька стаття Бориса про Ізраїль, складена з найгірших виразів радянської пропаганди, з'явиться в антисемітській газеті "Вечірній Київ".

Унизу, під піддашком, стояла група іноземних туристів. Вони вже пройшли огляд і чекали на літак. Із подивом вони позирали на цю сцену. Перехилившись через поруччя, я бачив, як вони спантеличено поглядали на нас та на наших мандрівників за склом. Іноді крізь галас я чув німецьку мову.

Раптом унизу відчинилися двері, вийшов солдат у формі прикордонних військ і став між дверима й туристами.

Далі з дверей вийшов офіцер — прикордонник, за ним — наші подорожні, потім ще два офіцери. Як під конвоєм, вони повели наших друзів до літака. У тих руки були зайняті валізами, вони кивали нам. Ми вигукували привітання й побажання.

Німці нанизу загелготіли, не розуміючи, що відбувається. Один з них підняв голову до нас і щось спитав по-німецьки. Хтось відповів по-англійськи, що наші товариші від'їдуть до Ізраїлю. Німці перезиралися і знизували плечима. Мабуть, вони не розуміли, чому це людей ведуть під конвоєм, якщо вони нікого не вбили й нічого не вкрали, а лише від'їдуть за кордон. Наївна Європа!

Подорожні сіли до літака, а офіцери залишилися стояти біля машини до самого відлету.

Приблизно за місяць відлітав Віталік. Йому довго не давали дозволу. Він щоденно ходив до ОВІР-у, але йому відповідали, що питання не вирішене, бо в нього був допуск до секретної роботи. Віталік надіслав міністру внутрішніх справ України Головченку листа такого змісту:

"Я (далі — прізвище, ім'я, по-батькові), 1940 року народження, єврей, змушений до сьогодні залишатися в СРСР, прошу Вас відпустити мою дочку 1964 року народження до держави Ізраїль.

"Мені, як і багатьом іншим, відмовляють у праві змінити країну мого перебування. Нам кажуть, що ми маємо неоплатні борги перед країною, 'що нас випестувала', що ми потенційні солдати армії агресора.

"Я не знаю, як я попав до становища чи то кабального раба, чи то інтернованого. Я не підкорюся цьому.

"Але час іде, і тривога за долю моєї доньки не дає мені спокою. Цього року вона мусить іти до школи, але я волію, щоб це була єврейська школа.

"Я сподіваюся, що моя дочка ще не встигла заборгувати Союзові Радянських Соціалістичних Республік, а її вік ще далекий від призовного.

"Я не бачу, таким чином, причин для позбавлення мене права вирішувати долю моєї дитини".

Аналогічного листа надіслала і його дружина-українка.

В ОВІР-і Віталік заявив, що вимагає відпустити до Ізраїлю його дочку. Родичі в Ізраїлі ладні її усиновити. Віталік і справді домовився з Морою, що вона оформить усиновлення, якщо Віталіка не випустять до певного строку. Загроза подіяла, йому дали дозвіл на виїзд.

До двадцятого квітня з Києва виїхали майже всі, що подали документи на виїзд. Із незрозумілих причин не дали дозволу двом чи трьом родинам. Дві родини поділили: частина поїхала, а частина залишилася.

З'їзд партії міг спокійно починати роботу, не боячись, що ці жиди знову зіпсують усю парадку.

15. НЕВЕЛИЧКІ ФОРМАЛЬНОСТІ

Перед відкриттям з'їзду кілька активістів, що залишилися в Києві, надіслали телеграми на ім'я Брежнєва з вимогою дозволити вільний виїзд до Ізраїлю.

Я з двома товаришами надіслав телеграму такого, як я пам'ятаю, змісту:

"Генеральному секретареві ЦК КПРС Брежнєву.

Закликаємо Вас відповідно до ленінської тези про самовизначення націй підтвердити з високої трибуни з'їзду принципове право радянських євреїв на виїзд до Ізраїлю (Підписи, адреси)".

У час, коли я це пишу (січень 1973 року), один з моїх "співпідписантів" знаходиться в Ізраїлі, другий — в Лук'янівській тюрмі в Києві.

Службовка, до якої я простягнув через віконце телеграму, прочитала її, очманіло подивилася на мене, схопилася й кинулась бігцем проходом між столиками. За кілька хвилин вона повернулася з якимсь чоловіком, мабуть, начальником, і ще однією службовкою, літньою панею з обличчям старшини надстрокової служби. Літня пані сіла до віконця, а чоловік і перша службовка залишилися стояти, спантеличено дивлячись на мене й товаришів.

Пані, прочитавши телеграму, підвела на мене очі, сповнені обурення й ненависти.

— Вам радянський уряд дав землю — Біробіджан, а ви живете в Києві та ще й воду каламутите?

— Ваш обов'язок — приймати телеграми, а не обговорювати їхній зміст.

Пані з люттю оформила телеграму, виписала квитанцію і жбурнула її мені. Супроводжені різними поглядами службовців, ми пішли. Мені здалося, що деякі погляди були співчутливі.

Після від'їзду більшості активістів ті, що залишилися, почали збиратися на квартирі Лялі. Ляля — сестра Льониної дружини. Вона подала документи на виїзд разом

з батьками. Ляля давно розлучилася з чоловіком і мала маленьку дочку. Згідно з правилами, що їх встановив ОВІР, треба було мати письмовий дозвіл батька на виїзд дочки. Батько дозволу не давав, і Лялі відмовили у виїзді.

Тепер на її квартирі двічі на тиждень навчався ульпан і щотижня відбувалися сходи. Перед будинком завжди чергували секоти. Ляля та її батько, старий сіоніст, демонстративно провадили пропаганду і не реагували на стеження й погрози через телефон.

Ульпан Бориса тепер збирався в моїй квартирі. Я знайшов чудового вчителя — двадцятирічного хлопця, що у віці п'ятнадцяти років почав самостійно вивчати іврит і знав його чудово. Хоч ульпан містився в моїй квартирі, я залишив навчання. У мене не вистачало на все сил.

Перед початком березня я нарешті досяг домовленості в родині. Ми з дружиною та мої батьки готуємо документи до подачі, батьки дружини роблять це після нашого від'їзду.

І почалося оформлення документів, що його кортить назвати ходінням по муках. ОВІР вимагав таких документів:

виклику від родичів в Ізраїлі;

заяв від усіх дорослих членів сім'ї;

докладних автобіографій всіх дорослих членів сім'ї;

докладних анкет на тих самих членів сім'ї;

характеристик з місць роботи всіх, що працюють; у характеристиці мусило бути зазначено: "Видана в зв'язку з виїздом до Ізраїлю";

довідки з будинкоуправління за місцем мешкання;

письмових згод на ваш виїзд від усіх близьких родичів, що залишаються (дітей, батьків, подруж);

квитанції про сплату до банку сорока карбованців за кожного дорослого (решту вісімсот шістдесят карбованців сплачують у разі одержання дозволу на виїзд);

для пенсіонерів — довідки з відділу соціального забезпечення;

восьми фотокарток на кожного;
пашпортів, що їх подають особисто.

Для читачів, що не досить ознайомлені з радянською дійсністю, зазначу, що в СРСР пашпорт це — не документ, який дає можливість подорожувати за кордон, а внутрішнє посвідчення особи, що надає право мешкати в містах, якщо є ще так звана "прописка" в цьому місті. Для виїзду за кордон треба одержати так званий "закордонний пашпорт", що його пересічна людина практично не може одержати. Проте, тим, хто відїздить до Ізраїлю, пашпортів не дають, а дають натомість аркушик паперу з написом "виїзна віза".

Найважчим і найнеприємнішим у цілій процедурі оформлення документів є одержати характеристику з місця роботи, тому ми з дружиною почали нашу тернисту путь саме з цього.

За законом, адміністрація зобов'язана видавати характеристику будь-якому з працівників на першу його вимогу. На практиці деякі керівники підприємств та установ відмовляються видати характеристику для виїзду до Ізраїлю. Я знаю людей, які втратили кілька місяців, доки одержали характеристику. Їм доводилося звертатися до прокуратури, до суду чи до вищих інстанцій зі скаргю на свого начальника. Іноді прокуратура та інші органи відмовляються втрутитися, хоч їхній обов'язок — стояти на охороні закону. Ми побоювалися, що потрапимо до такого становища.

Зізнаюся, моє серце завмирало, коли я увійшов до кабінету начальника. Начальник сидів за столом і читав газету — його постійне зайняття. Щоб не витратити власних грошей (він одержував разом з преміями близько п'ятисот карбованців на місяць), він передплачував на адресу бюро десятки газет та журналів коштом держави. Йому було не легко прочитати це все, але він сяк-так упорювався з таким навантаженням у робочий час. Ми, службовці, помітили, що найбільше він полюбляє спортивні газети та журнал "Архітектура СРСР".

Отже, я увійшов із завмиранням серця, але мої побоювання були марні. Начальник поставився до мене без

особливих емоцій. Він відповів, що узгодить питання з "відповідними інстанціями" і після цього я одержу характеристику. Потім мені передали, що він дзвонив до райкому партії і до КГБ. (Виходячи з принципу "серед вовків жити — по-вовчому вити", я завжди дбав про те, щоб мати інформаторів біля начальства. Звичайно, я мав інформацію про те, що відбувається "нагорі". На відміну від кагебівських та начальницьких стукачів, мої інформатори не одержували жодної винагороди, а робили це виключно через симпатію до мене).

Райком та КГБ, певне, не заперечували, а сам начальник не був антисемітом і не бажав мені зла. Він доручив шефові мого відділу написати проєкт характеристики. Начальник відділу — непартійний та, до того ж, не дуже письменний, вирішив сховатися за спину партійного активіста, що працював у нашому відділі й був старший наді мною. Цей партійний активіст не визначався дуже великим розумом. Як на гріх, він був ще й єврей, і завдання написати характеристику на мене поставило його у вкрай незручне становище. Після трьох днів роздумів він вирішив, що для нього буде краще, якщо характеристика вийде найнегативнішою. Півроку перед цим, подаючи мене до підвищення платні, він написав мені характеристику, з якої випливало, що я — янгол, котрому через неухважність забули приклеїти крильця. В СРСР такі коливання з крайності в крайність нікого не дивують. Це навіть без усмішки звуть партійною принциповістю.

Отже, він написав, що я недисциплінований, сперечаюся з начальством, припускаюся свавільних рішень у роботі, не беру участі в громадській діяльності, неактивний і аполітичний. Щоправда, він додав, що я добрий фахівець і впоруюся, як правило, з роботою.

Начальник бюро був розумніший (не знаю, чи від природи, чи від читання сили-силенної газет). Він добрав, що текст характеристики суперечливий і, крім того, може постати питання, чому за такі негативні риси мене не лише не карали, а навіть підвищували на посаді.

Врешті він підписав коротку характеристику, яка свідчила, що я добрий фахівець, з роботою даю собі раду, але аполітичний і не беру участі в громадській роботі.

Для мене було суттєве одержати характеристику, хоч би яка вона була. Зміст не мав жодного значення. Сенс вимоги про подання характеристики полягав у тому, щоб утруднити виїзд до Ізраїлю, поставити людину в опозиційний стан щодо начальства на роботі. Не всі наважуються на це. Адже ніхто не може мати впевненості, що одержить дозвіл на виїзд, але знає, що остаточно зіпсує свою кар'єру.

Дружина зіткнулася з дещо більшими труднощами: її начальство два тижні радилося, але, врешті-решт, їй також видали характеристику.

Усе інше було легше оформити, і наприкінці березня я склав до теки всі потрібні документи. Оформлення забрало лише три тижні, що є своєрідним рекордом.

Ми дивилися на цю теку, не знаючи, радіти чи сумувати. Головні випробування були ще попереду, але відступати було запізно, та ми й не збиралися відступати.

На моїй роботі всі дуже скоро довідалися, що я їду до Ізраїлю. (Всі вважали, що я от-от поїду). Я перехоплював злякані, здивовані, злісні, співчутливі, насмішкуваті й будь-які інші погляди. Головний інженер панічно злякався і викреслив мене зі списку членів НТТ(науково-технічне товариство), головою якого він числився.

Я спитав його, який зв'язок має техніка з виїздом до Ізраїлю. Він відповів придушеним голосом: "Ми вам політично не довіряємо!" Цієї миті він у своєму малесенькому низькому кабінеті скидався на рибу в акваріумі крамниці, коли продавець підводить під неї сачок, щоб витягти на вагу.

Власне, він був непоганою людиною. Старий алькоголік, зацькований інтригами колег і начальства, він боявся, що не втримається на своїй посаді до пенсії. Страх

діяв деморалізуюче. Мені стало шкода його, я нічого не відповів і вийшов.

Наші пильні стукачі не зводили з мене очей. Валера Басс став дуже пихатий і розмовляв зі мною брутально начальницьким тоном, хоч був нижчий від мене на посаді. Я примусив себе ставитися до цього іронічно. З цією країною і, тим паче, з цим конструкторським бюро мені психологічно вже ніщо не зв'язувало. (Значно пізніше, в Ізраїлі, я зрозумів, що тисячі ниток не рвуться й залишаються, мабуть, на все життя).

Я навіть спробував зробити з цього розвагу для себе і раз-у-раз під'юджував Басса. Якось я сказав йому: "Чого ти хвилюєшся, Валеро? Кинь думати за цей Ізраїль, це не для тебе. Головне, що ти потрапив до течії і тепер ходиш увесь обмочений". Усі розсміялися, знаючи його улюблене прислів'я "Головне — потрапити до течії". Валера посатанів, але промовчав.

Головна моя робота починалася ввечорі. Ізраїльське радіо передало російською мовою нашого листа до Верховної Ради зі всіма підписами та адресами тих, що підписали. Це сприяло напливові людей до мого дому. Це втішало, але фізично було важко. Кожного вечора мені доводилося головувати на імпровізованих зборах, де були найрізноманітніші люди і дослівно сипалася злива питань. Ще й треба було мати на увазі, що, можливо, не всі гідні довір'я і що на горищі стоїть ящик.

Я почував, що знемагаю, але тримався на якомусь другому віддиху, що підтримував мене аж до виїзду.

16. ЙОКСЕЛЬ-МОКСЕЛЬ

Вранці першого квітня 1971 року я вирядився з роботи подавати документи на виїзд. Мабуть, це був непоганий першоквітневий жарт. Документи приймають уповноважені ОВІР-у в районних відділах міліції. Я жив у

величезному Дарницькому районі, відділ міліції містився дуже далеко, десь в окрузі Дарницького вокзалу.

З дорогоцінною текою в руці я сів у трамвай. Дивне почуття охоплювало мене. Чи не з таким почуттям астронавти вирушають на Місяць? Я починав нове життя, щось закривалося за мною, а щось відчинялося попереду. Я сидів біля вікна, повз мене проносились дніпровська набережна, міст імені Патона, Русанівка... Я думав, що, можливо, недовго вже мені милуватися з цього всього. Я люблю Київ, це найдорожче, що я залишив у тій частині світу.

Біля мене стояв тонесенький хлопчисько з довгим волоссям, ляльковим, позбавленим виразу обличчям, у коротенькій курточці та джинсах, або, як їх тоді називали, "техасах": типовий зразок нинішньої молоді генерачії.

На зупинці до вагону зайшла дівчина років шістнадцяти, ще майже дитина, маленька й непоказна, але з таким самим модним виразом без виразу, що його вона вже навчилася зберігати на обличчі. Вона якось підстрибцем прискочила до хлопця й подала йому руку.

— Привіт!

— Здорово!

— Як справи?

— Порядок!

— Як робота?

Відчувалося, що вона із захопленням, що межує з улесливістю, дивиться на хлопця, вже такого дорослого, що самостійно працює. Хлопець зневажливо махнув рукою.

— Башляють лажово, але можна шкрябати. Чудаки вже шкрябають по другому магу.

Дівчинка зачудовано дивилася йому в уста. Як надзвичайно він володіє цим мужнім жаргоном!

Для неписьменних я наводжу словничка:

башляють — платять; шкрябати — красти; чудаки — хлопці; маг — магнетофон; лажово — погано.

Цілком вірно! "Платять погано, але можна красти. Хлопці крадуть вже по другому магнетофону".

У Києві магнетофони виробляють на заводі "Комуніст", що раніш називався "Поштова скринька число один". Мабуть, хлопець там працював. Це велике підприємство електронної промисловости, що працює для війська. Як майже на кожному військовому підприємстві, там є цех ширвжитку (тобто, товарів широкого вжитку), що збирає на продаж магнетофони "Весна". Їх збирають з деталей другого гатунку, що їх військовий представник забракував для основної продукції. Поважна частина ширвжитку в СРСР — це покидьки військової промисловости.

Від початку виробництва магнетофонів уся зелена молодь кинулася на завод "Комуніст", де набирали робітників на складання. Магнетофон "Весна" коштує щось близько трьохсот карбованців. Платня молодого робітника — близько сімдесяти карбованців на місяць. Зрозуміло, що для нього придбати магнетофон — блакитна мрія, що її можна здійснити лише на спосіб "шкрябання".

Роблять це просто. Кожного дня ховають під одягом і виносять із заводу кілька деталей, з яких вдома складають магнетофон. Перший апарат складають для себе, другий та наступні — на продаж. "Нашкрябаний" магнетофон можна купити за сто п'ятдесят карбованців. Розповідали, що на заводі ревізія виявила нестачу деталей для десяти тисяч магнетофонів. Добре "чудаки шкрябають"! Проте, краде не лише молодь, але всі без винятку працівники заводу, включно з директором. Таке джерело прибутку в СРСР вважають майже за законне.

У серії анекдотів вірменського радіо є такий:

— Чи будуть крадіжки за комунізму?

— Не буде! Усе розкрадуть за соціалізму.

■

Мені погано пояснили дорогу, я почав розпитувати пасажирів, де Дарницький відділ міліції. Сказали, що на третій зупинці після Дарницького вокзалу. Я вийшов на цій зупинці, знову спитав, відповіли, що треба було вийти за дві

зупинки перед вокзалом. Проте, додали, звідси також можна дійти, якщо вийти до залізниці й перейти хиткий місток.

Я розшукав місток і покрокував над безкраїми коліями Дарницького залізничного вузла. На височині вияв холодний весінній вітер. Несло дим від маневрового паровоза. Дійшовши до кінця містка, я помітив чорну колону, що повільно просувалася паралельно останній колії. Колона розтягнулася метрів на двісті. Я подумав, що ведуть в'язнів.

Мені жваво пригадався п'ятдесятий рік, Прокоп'євськ у Кузбасі, куди ми з матір'ю приїхали на побачення з батьком. Батько сидів у таборі. Ми стояли біля воріт, чекаючи на повернення в'язнів з роботи. Триметровий паркан із колод, зверху — ще на метр — ряди колючого дроту. Вежі з кулеметами. З'явилася величезна брудна колона — кілька тисяч осіб. По боках часто — солдати з автоматами, пси рвуться з поводців. На відміну від солдатів та собак, в'язні мають виснажений і змучений вигляд.

Мені стало тужно і холодно від цього спогаду і вигляду колони, що так нагадувала ту, давнішню.

Спершися на бильця, я чекав, поки колона наблизиться. Незабаром я розрізнув кілька військових, що пленталися поруч з колоною. Вони були, здавалося, без зброї. Я зрозумів, що це не в'язні, а військові новобранці. Вони йшли нерівно, деякі хиталися, інші обнялися по-двоє або по-троє. Одягнені в старі ватники, поношені пальта, пошарпані кепки або шапки-ушанки. У війську це все доведеться викинути, тому надягають старе дрантя, якого не шкода. У багатьох за плечима рюкзаки, в інших у руках — різномасні валізи або скриньки. Мало не всі п'яні й гірко-веселі. Солдати та офіцери, що супроводжують колону, не хочуть задиратися з п'яними і вдають, що не помічають розгардіяшу.

Після видання зміненого закону про військовий обов'язок новобранців почали брати двічі на рік — навесні

й восени. Це був весінній призов. Їх вели до потягу. Призовників завжди саджають до потягів денебудь подалі від людського ока, щоб не бачили цих п'яних голодранців. П'ятдесят четвертого року я так само крокував у такій колоні тут, у Дарниці.

Троє п'яних, обійнявшись і трохи відставши, горланили пісню. Я прислухався. Пісня була мені знайома, але в такому виконанні я чув її вперше.

С деревьев листья облетели.

Ёксель-моксель!

Пришла осенняя пора.

Ать-два!

Ребят всех в армию забрали.

Хулиганов!

Настала очередь моя.

Ать-два!

Здається, ці троє були не так п'яні, як прикидалися. Їх страшенно потішало, що вони перед очима військових можуть співати такої пісні, а ті їх не чіпають. Вони перебільшено голосно й виразно вигукували кожне слово, але солдати "нічого не помічали", а офіцери пішли наперед, до голови колони.

Домой приносят мне повестку.

На бумаге!

Явиться в райвоенкомат.

Мат!

Мамаша в обморок упала.

С печки на пол!

Сестра сметану пролила.

Литра два!

Мамаша, с полу поднимитесь.

Взад на печку!

Сестра, сметану подбери.

С полу — в рот!

А я, молоденький мальчишка.

Лет семнадцать!

Поеду в армію служити.

Ать-два!

Посміхаючись, я пішов далі. Багато разів спитавши, ледве знайшов міліцію. У кімнаті ОВІР-у сиділа молода вродлива жінка. Вона була в цивільному, але на телефонний дзвоник відповіла: "Ляйтенант Бовтенко слухає!" Довго й уважно вона розглядала кожний папірець.

— Ваша дружина — єврейка?

— Там все написано.

— А, так... А я бачу — вона Марія, думаю — чи не українка.

Ще хвилин з п'ятнадцять-двадцять роздивлянь і мало не обнюхувань кожного папірця.

— Ну, певна річ, "аполітичний, у громадській роботі не бере участі"! Усі сюди приходять з такими записами.

— Це тому, що всім пишуть характеристики за вказівкою райкому.

Павза.

— Я не розумію: ви вирости в радянській країні, радянська влада дала вам освіту. Чого це вас тягне до капіталістичної країни?

— Ось ви, очевидно, українка. Ви живете серед свого народу і були б обурені, якби вас примусили жити, наприклад, серед арабів або австралійців. Чому ви не визнаєте таких самих прав за євреями?

Вона мовчала.

За кілька хвилин:

— Ваші документи прийняті до розгляду. Відповідь одержите в ОВІР-і, провулок Рильського, один. Вас викличуть.

— Дайте, будь ласка, розписку, що ви одержали документи.

— Розписок не даємо! Тут міліція, тут у вас нічого не вкрадуть!

Вийшовши з міліції, я подумав, що коли перейти назад той самий місток, то можна вийти недалеко від заводу, де я

раніш працював. Чому б не зайти на завод до знайомих? Я відчував всередині якусь порожнечу.

Колона новобранців стояла під містком, чекаючи на потяг. Тепер пісню співали вже не трое, а голосів із двадцять. Певне, розвага сподобалася.

И вот лежу уже в окопе.
Кверху задом!
Приходит ротный командир.
Морда — во!
Ну что ж, ребята — новобранцы.
Матерь вашу!
Теперь в атаку, что ль, пойдем?
Ать-два!
Летят по небу самолеты.
Бомбовозы!
Хотят с землею нас сравнять.
Прямо так!
А я, молоденький мальчишка.
Лет семнадцать!
Лежу с оторватою ногой.
Ать-два!

Останній куплет мене доконав. Забувши про завод, я бігцем перебіг місток, вибіг на трамвайну зупинку і вскочив до вагона, що під'їхав.

Звершилося!

17. АНТРАКТ

Проміжок часу між першим квітня та двадцять першим травня сімдесят першого року відбився в моїй пам'яті, як антракт між двома періодами подій. Я чекав на відповідь від ОВІР-у і обмірковував тексти скарг і протестів, що я їх розішлю по цілому світу в разі відмови.

Мабуть, панове добродії, ви уявляєте собі, що такі протести можна відсилати за кордон за допомогою

звичайної пошти. Це природно, а як може бути інакше? Виявляється, в королівстві кривих дзеркал доводиться робити інакше.

Пошта в СРСР перепускає за кордон лише ту кореспонденцію, яку КГБ дозволяє перепускати, а все інше забирає. У величезному семиповерховому будинку поштамту в Києві цілий поверх займає цензура, що контролює кореспонденцію. Щоправда, бувають випадки, коли за кордон доходять листи, які, здавалося б, не мусять дійти. Але це можна пояснити недбалістю цензорів, котрі працюють ябляк. В СРСР недбалість у праці є правилом, і навіть кагебівські цензори не становлять винятку.

Всі колективні листи та протести надходять з СРСР кількома неофіційними шляхами. Я не можу писати про ці шляхи, але їх є багато.

Від кінця квітня перестали надходити виклики з Ізраїлю. Це було не лише в Києві, а й по всій країні. Цензура затримувала всі виклики. Деякі євреї, що одержали телефоном або в листі від родичів з Ізраїлю підтвердження про надіслання виклику або навіть його номер, почали розсилати скарги, вимагаючи віддати їм незаконно затриману кореспонденцію. Скарги залишалися без відповіді.

Я продовжував звичайну діяльність: розмножував літературу, шукав відповідних людей. Складався новий актив, з'являлися цікаві й вартісні люди. Керував Арік. Він завжди був до непорушності спокійний і, як мені здавалося, не досить активний. Я не в усіх випадках його розумів. Йому я віддав частину мого архіву, для якого в мене вже не вистачало місця.

Передивляючися схованки, яких у мене на цей час вже було кілька, я натрапив на бльокнот із віршами. Вірші я писав зрідка між шістдесят другим та шістдесят сьомим роками. Загалом я написав п'ятнадцять віршів, з них три — українською мовою, решту — по-російськи. Усвідомлюючи, що я ослабий поет, я не прагнув до писання віршів, але інколи на думку спадав якийсь цікавий

рядок, і я розвивав з нього цілий вірш. Іноді я в такий спосіб вкорочував час, чекаючи донебудь у черзі. Пізніше, виїжджаючи за кордон, я знищив вірші, бо боявся, що їх знайдуть під час огляду на митниці. (Зрозуміло, всі вони були антирежимного змісту). В Ізраїлі я намагався їх згадати, але спромігся згадати лише три вірші. Два з них потім увійшли до одного з пересилань радіо "Свобода", а ось третій:

ВОЕНКОМАТ

За длинным барьером казенное рыло
Бумажки листает угрюмо, уныло.
Четыре партийно-базарные дамы
Облезшие стулья тиранят задами,
А каждая дырка на стенах шербатых
Заклеена бодрым армейским плакатом.

Вот вождь на портрете — серьезен и сух,
Но сильно испорчен проделками мух.
И сам военком, от безделья усталый,
Бьет мух на столе караульным уставом.

На лестнице шум, перебранка, галдеж, —
Явилась с повестками молодежь.
Дежурный с повязкой, с похмелья помятый,
Наводит порядок при помощи мата.
Как видно, в связи с допризывным сезоном
Весь личный состав одарен самогоном.

В коморке при входе лихой капитан
С сухой машинисткой заводит роман
И, следуя правилу "натиск и темп",
Детально исследует декольте.

Я бросился к двери, скорей — на крыльцо!
Веселое майское солнце — в лицо!

Задиристый ветер под звонкие клики
Гоняет по улицам юркие блики.
По вымытым рельсам, приветствуя май,
Задорно грохочет нахальный трамвай.

Какие-то птицы по-детски лепечут,
Какие-то дети по-птичьи щебечут,
Какие-то очень знакомые люди
Румяными ртами жуют воздух-студень.

О, люди! Ведь жизнь превосходна стократ!
Давайте взорвем этот военкомат!

Цей вірш я складав шістдесят сьомого року, сидячи у військоматі, куди мене викликали на медичний огляд. Доки я його складав, мені здавалося, що виходить добре. Прийшовши додому і записавши, я зрозумів, що це лише бліде наслідування Саші Чорного. Проте, мені здається, що я, попри те, зумів передати атмосферу таких закладів і зробив певне узагальнення. З такого погляду вірш може становити інтерес для читача.

Майже цілий сімдесят перший і ще частину сімдесят другого року в Києві "робив погоду" герой — одинак Давидович. Він вимагав, щоб його відпустили до Ізраїлю без пред'явлення виклику від родичів, а лише на підставі зафіксованого міжнародними документами права на вільне пересування.

ОВІР, зрозуміло, відмовив, і Давидович розсилав по всій планеті розгнівані листи протесту й заклики по допомогу. З його протестів, ширих, нестримно-емоційних можна було б скласти героїчний епос. Він писав до ООН, до керівників парламентів та політичних партій всіх країн, до всіх більш-менш відомих політичних і громадських діячів. Здається, ніхто йому не відповів або відповіді не дійшли. Але в передачах з Ізраїлю його ім'я раз-у-раз згадували і

читали тексти деяких його звернень. Його ім'я було на всіх вустах, про нього питали, прохали з ним познайомити.

Він мав виклик з Ізраїлю. Багато разів його викликали до ОВІР-у та КГБ, погрожували, благали, обіцяли. Його ладні були випустити, шойно він покаже виклик. Незабаром він одержав другий виклик — єдиний, що дійшов до адресата цього літа. Занадто вже КГБ хотіло позбутися Едіка, але він уперто стояв на своєму.

Він волів поїхати до Москви і протестувати там, але йому не дозволили сісти до потягу на Київському вокзалі, затримали й заявили, що його звинувачують у крадіжці. Під цим виглядом його кілька годин протримали в міліції на вокзалі. Кагебіст, який його допитував, забрав листи, що їх Едік віз до Москви. Потім його звільнили, попередивши, щоб на вокзалі він не з'являвся. Цей випадок дав Едікові чудовий матеріал для чергової серії протестів.

Давидович не мав підтримки серед більшої частини активістів. Усі вони, на чолі з Аріком, казали, що таке донкіхотство безкорисне, що треба домагатися вільного виїзду на підставі викликів. Я був одним із небагатьох, які підтримували Едіка. Я вважав, що час розставити всі наголоси і підкреслити, що ми маємо право на виїзд не з метою об'єднання родин, а на підставі елементарних людських прав. Крім того, якщо навіть відкинути теоретичні міркування, Давидович поставив КГБ у дуже скрутне становище. За великої кількості вимог на виїзд без виклику становище могло б стати для КГБ нестерпним. Розумно використовуючи цю обставину, ми могли б мати сильний важіль для тиску на КГБ.

Зі мною майже ніхто не погоджувався. Зв'язаний з більшістю, я міг надати Едікові лише моральну підтримку.

У квітні ми готувалися відзначити День катастрофи і героїзму європейського єврейства. Цей день, що його відзначають щорічно за єврейським календарем, припадає на різні дні григоріанського календаря. Сімдесят першого року припало на двадцять друге квітня. Цей самий день в

СРСР відзначають як день народження Леніна. Дехто побоювався, що нас звинуватять у спаллюванні офіційного свята. Але ми вирішили не зважати на це і покласти вінки до Каменя в Яру на пам'ять про загиблих.

Я купив білих, чорних, жовтих та блакитних стрічок, щоб написати на них жалобні написи до вінків. Тексти написів на івриті і по-російськи склали ми з Аріком. Усі тексти повторювалися двічі, двома мовами. Я писав дуже повільно, весь вихідний день, бо мені важко було писати на івриті справа наліво. Уже не пам'ятаю всіх текстів, але ось деякі з них: "Єврейський народ живий і вічний!", "Пам'ятай Бабин Яр!", "Попіл стукає у наші серця!"

Увечері зайшов Ройтер і забрав усі стрічки, крім однієї — для вінка, що покладу я сам.

Двадцять першого п'ятох активістів викликали до КГБ (вони чомусь люблять число п'ять). Серед викликаних були Арік, Едік та Ройтер. Розпитували, що це за свято раптом, чому саме двадцять другого квітня. Очевидно, вони знали наші пляни до подробиць. Арік відповів, що День катастрофи й героїзму європейського єврейства відзначають у цілому світі й нема підстав забороняти це в СРСР. Кагебісти зазначили, що це назагал їх не дуже цікавить, їхні люди навіть не прийдуть двадцять другого квітня до Бабиного Яру.

Це було щось нове в їхній поведінці. Чи було це випадкове, чи іскорка здорового глузду залетіла до їхніх голів? А може, їм насправді було незручно забороняти те, що відзначають у всьому світі? Адже якби не поліційні заходи проти руху за виїзд до Ізраїлю, то цей рух, не анти-радянський за суттю, поширювався б спокійно, без ексцесів та протестів, люди б собі тихесенько виїздили і не було б цієї сенсаційності і занепокоєння світової громадської думки. Виключно завдяки репресіям єврейський рух в СРСР перетворився на загрозу засадам влади. КГБ само створило проблему, з якою нині не може впоратися.

Двадцять другого квітня ми поклали вінки. Сексотів

дійсно не було видно. До Яру прийшли не більш, як тридцять осіб. Цей день відзначали в Києві вперше, дуже небагато людей про це знали. Крім того, більша частина активу виїхала, а новий актив шойно складався. Було з десять вінків. Я поклав свій вінок разом з одним новачком, молодим робітником. Далі всі фотографувалися на фоні вінків і Каменя. Без сексотів вільно дихалося, обстановка була не так жалобною, як епічно спокійною.

Було важко повірити, що КГБ справді не стежило за подіями. Мабуть, у лісі ховалися двоє-троє їхніх людей, та й серед наших могли бути їхні агенти. Але в роботі більшості сексотів цього дня також був антракт.

18. ПЕРЕРВАНА ПОДОРОЖ З КИЄВА ДО МОСКВИ

Минула середина травня, а відповіді з ОВІР-у ще не було. Я двічі ходив туди, нагадував, але марно. Я вже було налагодився піти зі скаргою до республіканського ОВІР-у, коли події підхопили мене й понесли, невідомо куди.

20 травня до мене прийшов Арік, покликав на подвір'я, де показав мені нового колективного листа. Текст листа привезли з іншого міста, лист розповсюджували по цілій країні. Текст містив протест проти проведення антиєврейських процесів, що один за одним відбувалися того часу. Зміст був досить різкий і недвозначний. Ми мусили назбирати в Києві якомога більше підписів і не пізніше, як наступного ж дня, виїхати з листом до Москви, щоб передати його московським активістам. Вони, своєю чергою, передадуть його за кордон. Людина з текстом прибула до Києва занадто пізно, а крім того, припускали, що він привіз за собою "хвоста". Але не було ради, доводилося за добу зробити якомога більше. Арік з Ройтером збирали підписи, я мусив поїхати до Москви.

Як я зрозумів, цим листом розпочинався черговий раунд боротьби. Ми сповіщали, що новий актив створився і продовжує дії. Підписувати давали лише найактивнішим і

перевіреном. Декого не застали вдома, один чи двоє відмовилися підписати, вважаючи, що текст "не чистий". Справа в тому, що текст міг дати підставу для звинувачення в образі радянського суду. Декотрі вважали, що будь-який підписаний текст мусить бути вільний від чогось такого, що могло б дати підставу "пришити" його авторам кримінальну справу.

Наступного дня було лише дев'ять підписів. Вирішили везти в такому вигляді. Пам'ятаючи випадок з Давидовичем на вокзалі, я вирішив доїхати автом до Ніжена і там сісти до потягу. Ніхто з моїх друзів не мав авта. Довелося зайти до знайомого інваліда, котрий мав маленьку машину, так званий "інвалідний візок". Він пообіцяв довести мене до Ніжена.

Арік дав мені адресу в Москві. Я записав її на малесенькому шматочку паперу й заховав до кишеньки для годинника в штанях.

Поблукавши про всяк випадок містом, я зайшов до знайомого на ім'я Гарик і просидів у нього до вечора. Мені здавалося, що я за собою нікого не привів. Увечорі я подзвонив з автомата до інваліда, але він передумав їхати. Довелося послати Гарика по квиток на вокзал. Потяг рушав близько десятої години вечора.

Ми домовилися, що моя течка, де лежали два примірники листа, буде в Гарика, він увійде до потягу, ніби проводить мене, і вже в потягу віддасть мені течку. Отже, якби мене затримали перед посадкою в потяг, як Давидовича, листа в мене не виявилось б. А Гарик був новачок, його КГБ не знало.

Ми виконали все за цим пляном, ніхто нас не затримав. Гарик вийшов з вагона, все обійшлося гаразд, потяг рушив.

З течкою в руці я пішов до буфету, купив бутербродів і лімонади. У душі царював неспокій, весь час здавалося, що якісь очі постійно стежать за мною. З досвіду я вже знав, що таке почуття буває тоді, коли дійсно стежать.

Чи не сховати листа денебудь у туалети? Помірку-

вавши, я вирішив цього не робити. Якщо за мною стежать, то листа знайдуть, хоч де я його заховав би, а якщо не стежать, то й ховати нема чого. Я ліг на полицю, течку поклав під голову.

Вагон був загальний, я лежав на боковому місці, повз мене проходом сновигали люди. З'явився високий на зріст хлопець, подивився на мене, пройшов трохи наперед, обернувся, тицьнув у мене пальцем, сказав до когось: "Цей!" Я подивився, до кого він звертається. Слідом за ним, трохи відставши, йшов міліціонер та ще четверо, двоє в цивільному і двоє в залізничній формі.

— Громадянине, пред'явіть документи! — сказав міліціонер.

Усе ясно. Потяг під'їздив до станції Ніжен, вони хотіли зняти мене з потягу в Ніжені.

Я показав паспорт.

— Громадянине, зійдіть з полиці, одягніться. Ми мусимо перевірити вашу особу. Ви зійдете з нами в Ніжені.

— У чому справа? Які ви маєте сумніви? Що вам треба перевіряти?

— Вас підозрюють у крадіжці. Ми маємо заяву, прикмети збігаються.

— Алеж пропаде мій квиток до Москви.

— Якщо це помилка, перед вами вибачаться і посадять до наступного потягу.

— Ви відповідатимете за це беззаконня.

— Відповімо, відповімо...

Це вже сказав не міліціонер, а високий хлопець, що підійшов перший. Я придивився до його обличчя. Так воно й є, — один із сексотів, що був багато разів у Яру.

Ради не було. Не можна чинити опору міліції у формі. Я зліз із полиці й одягнувся.

— У вас є речі? — спитав міліціонер.

Я побачив, що сексот дивиться на течку, що лежить на полиці.

— Лише ця течка.

— Візьміть її, ходім.

Вони повели мене проходом, два секоти попереду, міліціонер і два залізничники — позаду. Проминули кілька вагонів і зайшли до купе начальника потягової бригади. Як я тепер зрозумів, один із залізничників був начальник бригади. Другий був провідник мого вагону.

— Де ваш квиток?

— У провідника, як належить.

Міліціонер взяв у провідника мій квиток і віддав сексотові.

— Поверніть мені мій квиток!

— Спокійно, спокійно, нічого не станеться з вашим квитком. Ми все перевіримо, потім вам повернемо.

Усі, крім міліціонера, вийшли до коридору, залишивши відчинені двері. Секоти невідривно дивилися на мене крізь дверний отвір.

— А чому в Києві не затримали? — спитав я в міліціонера.

— А я знаю?.. Мені сказали: "Сідай швидше до потягу, в Ніжені когось знімеш". Я знаю? Моя справа маленька...

— Вам щойно перед відходом потягу сказали?

— Так, я, власне кажучи, на ходу заскочив до середини.

Міліціонер почував себе поганенько. Замість сидіти в теплому затишному приміщенні міліції на Київському вокзалі, він мусить трястися вночі в потязі до Ніжена, хапати якогось лисого жида, котрий, мабуть, і копійки за ціле життя не вкрав, та й матюкнутися доладу, з усього видно, не вміє. А тепер сиди половину ночі в Ніжені, чекай зворотного потягу на Київ. Завжди це КГБ примушує міліцію робити всілякі дурниці. Наче в нас власної роботи нема...

Потяг загальмував.

— Ходім! — сказав міліціонер.

Таким самим способом ми вийшли на перон. Потяг зупинили, певне, у найдальшому кінці перону, тут не було освітлення. Міліціонер та високий сексот тримали мене за руки вище ліктів. Я почув важке гупання чобіт і голосне

дихання людей, що бігли. З темряви виринули чотири міліціонери.

— Де він? Цей? Ну, ходім!

Один з них швидко обмацав мої кишені. Я помітив, що їхні пістолі перетягнені зі спини, де їх звичайно носять, на живіт. У двох кобури були розстебнуті. Їхній вигляд був страшенно заклопотаний і переляканий. Це мене насмішило. Я розумів причину їхнього переляку. З Києва подзвонили, що за розпорядженням КГБ треба затримати людину, що їде потягом. Їх не повідомили, що я за особа, і вони вирішили, що, можливо, я дуже поважна персона, резидент іноземної розвідки, чи що. Ше й збройний опір вчинить, біс його знає...

Далі відбулося щось на зразок стройового навчання. Один міліціонер став попереду від мене, другий — позаду, двоє міцно обхопили мої руки, міліціонер з потягу і троє сексотів створили ззаду півколо. Таким строем ми рушили. Течку я тримав у руці, друга рука нижче ліктя була вільна. Відчуваючи, що моє волосся скуйовджене, я відрухово поліз вільною частиною руки до кишені по гребінець. Міліціонер з панічною швидкістю схопився за мою руку.

— Що?.. Що таке?..

— Та нічого, я лише хотів зачесатися. Не бійтеся, я тихий. Ну й злодія спіймали, вояки!

Мені стало дуже смішно, хоча думка про лист не давала спокою. Знищити його не було жодної можливості.

Міліціонер поліз рукою до моєї кишені й переконався, що там нічого нема, крім гребінця та кількох монет. Я відчув, що міліціонери відпружуються. Вони потроху втямлювали, що я не поважний злочинець.

Мене повели за будинок вокзалу до маленької похиленої прибудови. Біля входу висіла дошка з написом: "Ніженський лінійний відділ міліції". Довкола валялися купи цегли, дошки, цебер з валном. Певне, в міліції робили ремонт.

Мене завели й посадили на лаву біля стіни. Слідом за мною ввалилися всі інші. У тісній кімнаті за столом з напи-

сом "Черговий" сидів худорлявий молодший лейтенант, а обабіч стола — огрядний, випешений старший сержант, з обличчя та завдяки вусам дуже схожий на Сталіна.

За кілька хвилин увійшов невисокий, але дуже м'язистий і підтягнений молодий чоловік, схожий на спортивного тренера.

— Я — уповноважений ОБХСС¹¹ при лінійному відділі міліції, — відрекомендувався він. — Проти вас висунене обвинувачення в підробці залізничних квитків. У Києві затримали зграю, що підробляла квитки. Ви їхали потягом з підробленим квитком.

— Шойно мене звинувачували у крадіжці. Ви б спочатку дали собі раду з вашими обвинуваченнями, а то конфуз вийде.

— Ні, не крадіжка, а підробка... — збентежившись, сказав "тренер".

— Я знаю справжню причину затримання. Ви відповідатимете.

— Ми перевіримо. Якщо ви не винні, вас ніхто не триматиме.

— Тоді перевіряйте скоріше.

— Почекайте, мусить приїхати наш начальник.

— Коли він приїде?

— Не знаю, приїде, коли звільниться. А тепер викладіть все з кишень та гечки.

Я відмовився. "Тренер" вийшов, хвилин за десять повернувся, сказав:

— Якщо не викладете самі, ми вас обшукаємо силоміць.

Частково, мене більше влаштовувало, щоб обшукали силоміць, бо це давало ще один привід для скарг. Але, з іншого боку, шукаючи, можуть знайти московську адресу. Коли ж я сам все віддам, то вони, побачивши листа, більше не шукатимуть. Подумавши хвилину-дві, я виклав

¹¹ОБХСС — "Отдел борьбы с хищением социалистической собственности" ("Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності").

все з кишень і течки на стіл. Як я і думав, очі "тренера" запалали, коли він побачив листа.

— Більше ви нічого не маєте? — спитав він скорше задля порядку.

— Більше нічого.

Міліціонер поплескав мене по кишнях. Маленький папірець, ясна річ, не намацувався.

А "тренер" та сексоти схилилися над листом. Міліціонер, схожий на Сталіна, взяв другий примірник листа, і всі міліціонери зібралися докупити навколо нього, читаючи. Очевидно, для них це була сенсація. Вони так захопилися листом, що в разі бажання я міг би вискочити у відкриті двері або у вікно й утекти. Але мені це було ні до чого.

"Хай почитають, може, їхні мозки також почнуть працювати", — думав я.

Далі склали перелік вилученого в мене, запропонували підписатися. Я відповів, що на знак протесту проти незаконного затримання підписатися відмовляюсь. Вони підписали без мене і пішли, залишивши мене наодинці з черговим. Я зрозумів, що вперше в житті проведу ніч в міліції.

19. СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ

Я сидів на лаві, старший лейтенант за столом читав газету. Іноді дзвонив телефон, черговий відповідав: "Старший лейтенант Шкребінь слухає!" Він говорив по-російськи із сильним українським акцентом. Я встиг помітити, що всі міліціонери, крім Шкребня та вусатого, розмовляли по-українськи, часто домішуючи російські слова.

За спиною Шкребня на стіні висів плякат. Офіцер міліції з дерев'яною усмішкою простягав паспорт жінці в хустці. Жінка заціпеніла в сп'яніло шасливій усмішці, наче наречена під вінцем. Під плякатом стояв напис: "Радянська

міліція — слуга народу”. Я подумав, що в радянського народу забагато слуг. Міліціонер на плякаті мав занадто довгу шию, а жінка — плечі культуриста та непропорційно товсту руку з кривуватими пальцями. Маляр, на жаль, був не дуже високої кваліфікації, але його продукція була виповнена високою ідейністю та соціалістичним реалізмом.

Мені не хотілося спати. Я думав, що, можливо, дійшла черга до антиєврейського процесу в Києві. Імовірно, на квартирах всіх “підписантів” уже роблять труси. Це мене не лякало, і я сам з цього дивувався.

— Можете лягти спати в КПЗ, я дверей не зачиню, — сказав Шкребінь о другій годині ночі. Я подумав, що й насправді краще лежати, ніж сидіти.

КПЗ — “камера предварительного заключения” — була маленькою коміркою з входом із кімнати чергового. Там стояв дерев’яний лежак із двох дошок без узголов’я. Я ліг на лежак. Двері дійсно залишилися відчинені. Я був людиною КГБ, а не міліції, і черговий не знав, як зі мною поводитися. Про всяк випадок він вирішив ставитися до мене м’якше.

Я запхнув у рот папірця з московською адресою, з огидою пожував і проковтнув. Сон не приходив. Намагаючися заснути, я почав читати про себе Маяковського:

В ковчеге ночи,
новый Ной,
я жду —
в разливе риз
сейчас придут,
придут за мной
и узел рассекут земной
секирами зари.

Так я прочитав мало не всю поему “Людина”, проминаючи деякі місця, які непевно знав. Пам’ятаю, що дійшов до моїх улюблених рядків:

Петлей на шею луч накинй!
Сплетусь в палящем лете я!
Гремят на мене
наручники
любви тисячелетия...
Погибнет все.
Сойдет на нет.
И тот,
кто жизнью движет,
последний луч
над тьмой планет
из солнц последних выжжет.
И только
боль моя
острей —
стою,
огнем обвит,
на несгорающем костре
немыслимой любви.

Я побачив засніжене поле, чорні хатинки під білими капелюхами снігу віддалік. Я з двома однолітками біжу до першої кляси школи в містечку Глазов, в Удмуртії. Ми запізнюємося, поспішаємо, вибігаємо на головну вулицю. Позаду чути дзвіночки, ми обертаємося. Троє баских коней мчать чвалом. Коні впряжені в ... пожежний автомобіль. Під час війни не вистачало бензини, і єдиний у місті пожежний автомобіль запрягали кіньми. Сірі коні, яскравочервоний автомобіль і блискучі шоломи пожежників на тлі білого сніва — все промайнуло, і ми біжимо слідом. Ще за кілька кварталів від школи ми впевнюємося, що горить вона — наша школа. Будинок був дерев'яний, але двоповерховий, — єдина двоповерхова споруда в місті. Ми дуже пишалися, що навчаємося на другому поверсі.

Школа горить гарно, вогонь виривається з усіх вікон. Пожежники розмотують шланги, але ясно, що це намарно.

Незабаром валиться перекриття, й лише вогнище з колод палає на місці нашої школи.

Я прокинувся від ломоти в тілі. Жорсткі дошки нам'яли мій бік. Віяло з дірки в стіні. Дірку пробили, мабуть, щоб протягти трубу парового опалення.

Я вийшов до кімнати чергового й сів на лаву. Годинник на стіні показував коло четвертої. Розвиднялося. За столом чергового куняв вусань, схожий на Сталіна.

Він прокинувся, зиркнув на мене, косо посміхнувся під вусами:

— Що, не спиться? До Ізраїлю кортить?

— А чому б ні?

— Вірно кажуть: скільки вовка не годуй, він все одно до лісу біжить.

— Добре, хай я вовк, але нащо вам потрібні вовки? Чому ви не випускаєте нас до Ізраїлю?

Задзвонив телефон.

— Старший сержант Барбацу слухає!

Очевидно, питалися про мене, бо під час розмови вусань поглядав у мій бік і відповідав лише "Все гаразд!" та "Спокійно!"

Поклавши слухальце, він вів далі, ігноруючи моє запитання:

— Ось я також не руський, але живу тут, товаришую з людьми і вдячний за піклування.

— А хто ви за національністю? — спитав я з наївним виглядом, хоч з прізвища було ясно, що він молдаванин.

— Це не має значення, в нас усі рівні.

— Алеж за віком вам давно вже час бути принаймні старшиною, а ви все ще старший сержант. Чи не через те вас не підвищують, що ви молдаванин?

Я вцілів у саме серце. Барбацу захлинувся димом сигарети, схопився, покашляв у кулак, дико поводячи очима, далі сів, узяв газету і вдав, що захопився читанням.

За дверима, у дворі, лунав якийсь шум. Двері відчинилися, ввалився п'яний голодранець. За ним,

тримаючи його за комір, шкандибав молодий міліціонер. З першого погляду було видно, що міліціонер також п'яний, і ще невідомо, хто з них п'яніший. Голодранець і міліціонер сперечалися, згадували про поламаний паркан та зім'яті квіти, все перекивалося матюками. На галас вийшов заспаний Шкребінь, засоромлено подивився на мене. Йому було соромно, що стороння людина бачить міліцію в такому вигляді. Виглядало, що Шкребінь був чесним служачою.

Наказавши голодранцеві забиратися й більше не потрапляти на очі, Шкребінь послав п'яного міліціонера підливати квіти біля міліції.

Я ще раз висловив протест проти затримання. Маслою каші не зіпсуєш, вирішив я.

— Ми маємо право затримувати на строк до трьох діб без санкції прокурора, — сказав Шкребінь. — А скільки часу ви тут сидітимете, я сам не знаю. Ось приїдуть до вас з Києва, з КГБ, з ними розмовлятимете. А для нас це лише зайвий клопіт, своїх справ — по саму зав'язку.

Далі ми з ним балакали вже цілком по-дружньому. Я докоряв йому, що на його чергуванні міліціонер напився. Він відповів, що людей не вистачає, доводиться приймати до міліції будь-кого. Потім він поскаржився, що нову форму видали поганой якості, крам-ряднина, на швах розповзається, але термін користування великий, а купувати форму за свої гроші — платня замала. Я хотів сказати йому, що переважна частина міліцейських чинів дають собі раду, беручи хабарі, але своєчасно схаменувся: ще пришиють образу міліції.

Повернувся молодий міліціонер, значно витверезілий, але мокрий і брудний з ніг до голови.

— Ось поливав квіти, та впав... А шланг вирвався, я його ніяк спіймати не міг... Увесь промок...

Бідний Шкребінь мало не задихнувся від обурення:

— Пішов додому, щоб я тебе не бачив!

— Та до кінця зміни ще дві години!

— Пошол, тебе говорять!..

П'яний пішов, Барбацу поплентався подивитися, чи все

гаразд на дільниці, а ми зі Шкребнем продовжували балакати на всілякі теми й обговорювати газетні новини. Він не забороняв мені походжати по всій кімнаті.

Я вже зрозумів, що до мене прийдуть з КГБ не скоро. Вони помучать мене чеканням, щоб нерви не витримали. Проте, я дійшов висновку, що мене, врешті-решт, випустять. Якби хотіли заарештувати надовго, то не тримали б у Ніжені, а повезли б до в'язниці, до Києва.

Вранці була зміна, чергування заступив старшина з обличчям, як добра шинка, на прізвище Бринза. Він порозсилав міліціонерів по дільниці, а в міліції залишив одного — літнього старшину, невисокого на зріст, котрий розширювався від голови до пояса, а далі знову звужувався від пояса до малесеньких черевиків. Маленький старшина невпинно сопів, біляві його очі були напівзаплющені, здавалося, він дрімав.

— Ідіте полейте цвети! Гриць поліл, та плохо, — наказав йому Бринза, силуючись говорити офіційним тоном по-російськи.

— У новій формі не піду, форму бруднити... — меланхолійно відповів старшина й знову, здавалося, заснув.

Я про всяк випадок висловив новому черговому протест з приводу мого затримання.

— Нічого, сиди, ось прийдуть з КГБ, розберуться, — байдуже відповів Бринза.

— А до чого тут КГБ, якщо мене звинувачують у підробці квитків?

Бринза зрозумів, що бовкнув зайве.

— А я знаю, хто приїде? Може, й не КГБ... Мені веліли тебе стерегти, більше я нічого не знаю...

З'явився "тренер", потім ще якийсь у цивільному. Я зажадав, щоб мене погодували. Мені віддали бутерброди й лимонаду з моєї течки.

Далі прийшов капітан у старій пошарпаній формі. Такі обличчя добирають для ролей гестапівців у фільмах. До нього зверталися "капітан Солонець". Він побалакав з Бринзою по-російськи, відтак подивився на мене:

— Почему задержаний не в КПЗ?

Бринза почав було щось пояснювати, але Солонець не слухав.

— А ну, марш в КПЗ!

— Мені дозволено перебувати тут.

Очі Солонця побіліли, шкіра на вилицях натяглася, здавалося, з рота з'явиться піна. Він вхопив мене залізними пальцями за лікоть.

— Марш в КПЗ, а то головою вперед полетиш!

Від люті він перейшов на українську мову.

— Не маєте права застосовувати силу.

— Спокійно, капітане! А Ви не сперечайтесь з черговим!

Це втрутився "тренер". Я зрозумів, що краще піти до КПЗ. Солонець замкнув за мною двері, але я став стукати, вимагаючи, щоб двері відчинили. "Тренер" відімкнув замок, але двері залишив причиненими. Крізь очко в дверях я бачив, як Бринза пішов, а Солонець сів на його місце. "Тренер" казав щось на вухо Солонцеві, зиркаючи на двері КПЗ. Можливо, пояснював йому, хто я. Я постукав у двері й сказав, що мені треба до туалети. Я вже знав, що туалета надворі. Солонець повів мене через двір. Я навмисно довго залишався в туалеті, спостерігаючи через щілину в дверях, як Солонець, зсутулившись, люто тягне дим із сигаретки, нижучи простір вовчими очима і спльовуючи на землю. За півгодини я знов попросився до туалети, а ще за півгодини — знову. На третій раз Солонець був сірий, і здавалося, що шкіра лусне в нього на вилицях.

Імовірно, він далеко піде, але погано скінчить. Такі особи погано кінчають.

Не знаю, до чого я довів би Солонця, але повертаючися втретє з туалети, я побачив, що до міліції заходять двоє гарно, по-столичному, одягнені чоловіки. Один середній на зріст і середнього віку, огрядний, сивий і круглолидий. Другий — молодший, підтягнений, з високо насадженою головою, чимось схожий на Давидовича. Молодий ніс у

руці невелику, але, очевидно, важку валізу. Напруження всієї постаті виказувало, як йому важко.

Вони обернулися до мене, і з їхніх прикрих поглядів я зрозумів, що мені не вільно бачити їх заздалегідь. Молодий вскочив до дверей міліції, прикриваючи собою валізу. Безперечно, це були кагебісти.

Солонець зрозумів, що дав хука, і, матюкаючися самими губами, грюкнув дверима КПЗ і повернув ключ у замку.

За кілька хвилин я чув, як кагебіст у сусідній кімнаті робить нагінку Солонцеві. Вони не врахували, що в стінах пробиті дірки для майбутнього опалення і я все чую. Мабуть, потім вони це помітили й перейшли до іншої кімнати, бо я більше нічого не чув.

Я обмірковував, хто ці двоє і що у валізі. Було близько другої години дня.

20. "РОЗУМНА ВИ ЛЮДИНА!"

Я аналізував зовнішність тих, що прийшли. Старший за прикметами скидався на Кучеренка. Але я знав, що Кучеренко має заступника з аналогічними прикметами. Різниця полягала в тому, що заступник не має золотого зуба в роті, поводить себе поважно і не втлює в мову єврейських слів.

Про кагебіста, схожого на Давидовича, я також чув. Він брав участь у затриманні Давидовича на вокзалі, і сам Едік помітив його схожість із собою.

Але що було у валізі?

Помисливши, я вирішив, що там, найскорше, магнетофон. Мабуть, вони хочуть записати допит, але так, щоб я про це не знав. Через це вони не бажали, щоб я бачив валізу. Проте, це була лише робоча гіпотеза, я не був у ній переконаний.

Про апаратуру, що її має КГБ, ходять всілякі чутки. Кажуть, що вони можуть чути все, що хочуть. Вони самі

сприяють поширенню таких чуток. Важко сказати, що тут правда, а що — перебільшення.

Солонець повернувся, прочинив двері КПЗ.

— Можете сидіти тут! — сказав, показуючи на лаву в кімнаті чергового.

Я вийшов з КПЗ і сів на лаву.

Різно відчинилися двері, увійшов старший кагебіст, подивився на мене, зробив якесь гидливо-люте обличчя, і, свердлячи мене удавано скаженими очима, брутально заволав:

— Як ви сидите?!

— Хіба я сиджу непристойно? Як мені здається — нормально.

Він крутнувся й вийшов. Це була перевірка моїх нервів. Я встиг помітити, що в нього у роті нема золотого зуба. Отже, — заступник Кучеренка.

Потім з'явився один у цивільному, що його я бачив уранці.

— Приїхав наш начальник, він з вами розмовлятиме, — сказав він м'яко.

— Який начальник?

— Начальник Ніженського лінійного відділу міліції. Ходімте!

Він повів мене коридором, вказав на двері:

— Увійдіть сюди.

У кімнаті стояли один проти одного два канцелярські столи. За одним сидів заступник Кучеренка, біля другого, збоку — "тренер".

— Сідайте, прошу, за цей стіл.

Я сів навпроти кагебіста.

— Я начальник Ніженського лінійного відділу міліції майор Коломійчук. — відрекомендувався він із солодкою посмішкою. Від брутальності й люті не залишилося й сліду.

— Що ж це виходить, Ізраїлю Абрамовичу? Усі громадяни відпочивають після робочого тижня, а Ізраїль

Абрамович вештається по потягах з підробленим квитком. Не гарно! А?

— Я їхав у своїх особистих справах, а мій квиток — справжній. Я протестую проти незаконного затримання і рішуче скаржитимуся. Крім того, мене спочатку звинувачували в крадіжці. Ви самі не можете дати собі ради, в чому мене звинувачувати.

— Ні, ні, нам усе ясно. У Києві затримали зграю, що підробляла залізничні квитки. Ви їхали з підробним квитком, таким точнісінько, як квитки, вилучені в членів зграї. Очевидно, ви з ними пов'язані. А ось і квиточок ваш!

Він взяв зі столу і показав мені здаля щось схоже на залізничний квиток, але безумовно підробне, намальоване на картонному прямокутничку.

— Я їхав не з цим, а зі справжнім квитком.

— А ось письмові свідчення понять, котрі були присутні при вашому затриманні, що ви намагалися сховати течку. А ось свідчення контролера-ревізора, що ви уникали ревізії квитків. Можете подивитися, — цими словами він простягнув мені два аркуші з текстом і підписами.

— Мене не цікавлять ці фальшивки. Течки я не ховав, жодної ревізії в потягу не було. Давайте розмовляти по суті.

— А знаєте, якщо мене викличуть як свідка до суду, моє сумління комуніста не дозволить мені дати свідчення на вашу користь.

Здається, він не розумів, яким глузуванням з цього "сумління комуніста" звучать його слова. А, можливо, він знав, що репутацію "сумління комуніста" вже неможливо зіпсувати, і йому було байдуже.

— Можете судити мене за підробку квитків.

Він помовчав, здивовано дивлячись на мене. Певне, я казав не те, на що він чекав.

"Тренер" встав і пішов. Далі ми розмовляли віч-на-віч.

— Де ви взяли квиток?

— Купив у касі Київського вокзалу.

— У якій касі?

— Я не пам'ятаю номера каси.

Він встав і підійшов до мого стола.

— Ось я малюю схему касового залу. Позначте хрестиком, де знаходиться каса, в якій ви купили квиток.

Він явно знав, що квиток купив не я. Отже, стежили із самого початку. Гарик сказав мені, що каса була праворуч від входу. Я так і показав на пляні.

— Не вірно! На тому місці, яке ви позначили, стоять автомати газованої води. Каса знаходиться в кутку.

— Я позначив настільки точно, наскільки точний ваш від руки намальований плян. Можете судити мене за те, що я не запам'ятав, де каса.

Ясна річ, я міг би сказати, що квитка купив мені товариш. Адже це — не злочин. Але я не хотів виказувати Гарика і дозволяти кагебістові "тягнути" з мене відомості.

— Вам ще доведеться довести, що ви справді купили квиток у касі.

— Я не збираюся нічого вам доводити. Якщо ви вважаєте, що я винний, вам доведеться це довести. Коли ви юрист, ви мусите знати про принцип презумпції невинності.

Я знову побачив з його обличчя, що кажу протилежне тому, на що він розраховує. Усі мої почуття загострилися, я майже фізично відчував, що читаю його думки. Якщо я ще два-три рази зруйную його уявні побудови, я виграв.

— Напишіть на аркуші, що ви придбали квитка в касі.

Я написав, що купив квиток особисто коло двадцятої години 21 травня в касі Київського вокзалу, зазначив номер поїзда, вагона, місця і вартість квитка. Підписався.

— Здається, питання з квитком вичерпане. Може, побалакаємо по суті? Адже я знаю, чому ви мене затримали. Для мене картина ясна. Це — ще одне беззаконня в ланцюгу переслідувань євреїв, які клопочуться про виїзд до Ізраїлю. Саме так я висвітлюватиму це питання на суді, якщо справа дійде до нього.

Я побачив, що ще раз влучив. З полегшенням я

переконувався, що ось-ось опаную становище. Майже безсонна ніч мобілізувала мене, але не виснажила.

— А ви бажаєте їхати до Ізраїлю?!

Він зробив пісне й здивоване обличчя.

— А ви й не знаєте? В ОВІР-і лежать мої документи. Я знаю, що мене затримали в зв'язку з листом, що в мене був.

— До речі, що це за дивний лист? Щоправда, це не входить до компетенції міліції, але просто цікаво.

Йому дуже кортіло переконати мене, що він лише працівник міліції.

— Ви цілком слушно зазначили, що це не входить до вашої компетенції, якщо ви працівник міліції. Розумна ви людина!

Останні слова я вимовив лише заради глуму, без жодної іншої думки. Але я побачив, що він весь якось внутрішньо здригнувся й напружився.

— Розумна ви людина! — повторив я, із здивуванням упевнюючися, що він реагує так, ніби я сказав таке, що докорінно змінює всю справу.

Тоді я ще не знав, що його прізвище — Розумний. Але він сприйняв мою репліку як натяк на його прізвище, як свідчення того, що мені все відоме. Він не помилявся. Я, щоправда, не знав його прізвища, а решта мені й справді була відома.

— Напишіть, що ви не бажаєте відповідати на питання про лист, бо це не входить до нашої компетенції.

Я написав: "Я відмовляюся подавати відомості начальникові Ніженського лінійного відділу міліції майорові Коломійчуку щодо всього, що пов'язане з вилученням в мене листа із дев'ятьма підписами, бо це питання не входить до компетенції транспортної міліції". Підписався.

— Навіщо вам потрібна ця розписка? Ви хочете мати доказ, що лист дійсно був у мене? Алеж я не відмовлюсь! Ми ні від чого не відмовляємося, ми діємо законно і прилюдно.

Кагебіст щось дуже засумував. Я зрозумів, що виграв ще один равнд. Гра в закон і в прилюдність йому не подобалась. Він вибачився, встав і вийшов, залишивши всі папери на столі. Я мав підозріння, що це пастка, тому сидів спокійно за своїм столом, чекаючи на дальші події. Він не повертався довго, хвилин двадцять-двадцять п'ять. Я міркував, де зараз другий кагебіст. Чи сидить у суміжній кімнаті біля свого апарату? Або сховався тут, у шафі, що стоїть поруч з моїм столом?

Розумний повернувся, знову вибачився і продовжував допит.

— Куди ви хотіли надіслати цього листа?

— Ми вже домовилися з вами, що це не у вашій компетенції.

— Дивіться, щоб потім не було занадто пізно.

— Що ж може бути пізно? Я маю право давати показання будь-якої миті протягом слідства.

— Ви розумієте, що лист містить образу радянського правосуддя?

— Я розумію, що ви хотіли б це так зобразити. Але я не думаю, що ви наважитесь судити нас на підставі такого "слизького" обвинувачення. Ба більше, ви ж не влаштуєте суду на підставі (даруйте!) блазнівського звинувачення в підробці квитків. Адже ви розумна людина!

Я із задоволенням спостерігав, як звичайна і навіть улеслива фраза може перетворитися на знаряддя тортур. Тоді я ще не розумів, у чому тасмнища, не знаючи його прізвища, але ясно бачив, як це йому не подобається.

— Ну, добре. Ви, Ізраїлю Абрамовичу, імовірно, зголодніли. Що замовити для вас у ресторані? Загальні страви чи порційні?

— Вистачить загальних. Шніцель з гарніром і чай, це й усе. Коли ви мене випустите?

— Я мушу узгіднити це питання з начальством. Протягом години вирішимо.

Він відвів мене до кімнати чергового. Незабаром офіціантка з ресторану принесла на таці обід. Я з апетитом

поїв. Бринза дивився на мене з повагою. Мабуть, аж ніяк не всіх затриманих годували обідом з ресторану.

Полоївши, я пішов до КПЗ, розстебнув для полегшення одяг, розлігся на лежку і миттю заснув.

Спав я недовго і прокинувся від скрипу дверей, що їх відчиняли. У дверях стояв усміхнений Розумний.

— Ось бачите, Ізраїлю Абрамовичу, все вирішилося швидко. Ви можете їхати до Києва, старшина вас супроводжуватиме.

— Як це розуміти? Ви мене відпускаєте чи ні?

— Так, звичайно, відпускаємо. Але старшина поїде з вами і в Києві поверне вам течку зі всіма вашими речами. У нас такий порядок.

— Це беззаконня, а не порядок. Мені треба до Москви.

— Ось і поїдете з Києва до Москви, хоч я не раджу вам цього робити.

Заспаний маленький старшина вже стояв напоготові, тримаючи мою течку.

— Пішли, зараз буде поїзд, — сказав він.

У супроводі старшини та Солонця я пішов до виходу. З дверей я вигукнув наостанку "Розумна ви людина!" і помахав рукою.

Підійшов якийсь місцевий потяг, що складався зі старих, багато разів перефарбованих вагонів. Ми зі старшиною сіли, Солонець залишився на пероні.

У вагоні, крім нас, були лише два молоді солдати.

Потяг рушив, старшина сидів навпроти мене, замислившись чи заснувши. Мою течку він тримав під пахвою. Солдати жваво балакали і сміялися неподалеку від нас.

Я відчував наближення свободи. Я переміг. Лист, що правда, не дійшов, але це не біда. Ми повідомимо до Ізраїлю іншим шляхом імена тих, що підписалися, а текст дійде з інших міст.

Заспаний старшина здався мені тепер майже милим кумедним дідусем. З мене випинали якісь почуття. Напруження цієї доби мусило знайти вихід. Дивлячися

просто у вічі старшини, я почав читати "Контрабандистів" Багрицького. Старшина розгублено закліпав очима, солдати втупилися в мене. Переконавшись, що я не збираюся тікати, старшина заспокоївся, але втратив свій млявий вигляд і, здавалося, міркував, чи я не божевільний.

А я, дедалі більше розпалюючись, читав "з виразом":

Так бей же по жилам,
Кидайся в края,
Бездомная молодость,
Ярость моя!
Чтоб звездами сыпалась
Кровь человечья,
Чтоб выстрелом рваться
Вселенной навстречу,
Чтоб волн запевал
Оголтелый народ,
Чтоб злобная песня
Коверкала рот, —
И п-е-еть, задыха-а-а-ясь,
На стра-а-шном просторе:
Ай, Черное море,
Хорошее море!..

З останнім словом я вдарив кулаком по столику, він зарипів і захитався.

— Годі, годі, розійшовся... — добродушно промимрив старшина.

Ми прибули до Києва. Вагон зупинився біля низької платформи. Старшина вийшов перший і почав прилагоджувати відкидну сходинку вагона. Він робив це дуже повільно гучно сопучи носом. Я стояв на площадці вагона, з радістю дивлячись на волю.

Пероном ішли двос міліціонерів. Побачивши добре одягненого незнайомця (вирушаючи до Москви, я одягнув своє найпристойніше вбрання), що перед ним старшина міліції лагодить сходинку, вони вирішили, що з'явилося

високе начальство. Підтягнувши животи й випроставши плечі, вони рубаним кроком підійшли до нас. Один зробив під козирок і доповів старшині, дивлячись в той самий час на мене:

— Товарищ старшина! У нас повний порядок! Какі новості з лінії?

Не підводячи голови і продовжуючи копирсатися біля сходинок, що ніяк не хотіла встановлюватися на місце, старшина ліниво промимрив:

— Це — затриманий...

Міліціонери порозслабляли обличчя, повипускали животи, знітилися й повільно попленталися вздовж перону.

Ми зайшли до відділу міліції на вокзалі. Відділ був устаткований з шиком, як кажуть, "на показуху". М'які крісла, килим, сучасні люстри, білі телефони. Не так, як у Ніжені.

Старшина склав перелік речей, що їх мені повертали, дав мені підписати. Я дописав, що вимагаю повернути мені вартість квитка до Москви, і підписався.

Я вийшов на привокзальну площу. Дзвеніли трамваї, галасувала величезна черга на зупинці таксі, сновигали носії з візками. Я болісно відчув, як важко мені буде залишати це місто.

21. КАГЕБІВСЬКІ ІГРИ

З вокзалу я подзвонив Арікові, ми зустрілися в домовленому місці. Його реакція була саме такою, на яку я чекав. Жодної катастрофи не сталося, КГБ само себе відшмагало, а ми передамо листа та підписи іншим шляхом.

Потім ми з ним пройшлися Хрещатиком. Стояла чудова погода на початку літа. Площа Калініна перетворилася на килим із квітів. Ми зустріли кількох осіб, котрі готувалися до виїзду. Деякі з них не знали мене з обличчя, але я їх знав і знав також, в якому стані їхні справи з виїздом. Як навмисне, такі люди цього вечора

траплялися мало не на кожному кроці. Здавалося, весь Київ готується від'їжджати.

Далі я подзвонив одній людині в Москві, коротко переказав історію з вилученням у мене листа і перелічив дев'ять прізвиш "підписантів". Без сумніву, КГБ підслухувало його телефон, але в Москві, як і в інших містах, є люди, що надали свої телефони для нашої мети й готові прийняти на себе удар. Проте, КГБ, попри свою всеохопну могутність, досить безсиле в боротьбі проти єврейського руху. Я впевнений, що за тридцять років територія нинішнього СРСР буде "юденрайн": хто не встигне виїхати, тих виріжуть, а певна частина цілковито асимілюється. А проте, чи ми маємо ще тридцять років?

У понеділок я, як звичайно, вийшов на роботу. Замріявшись, я, стоячи за своїм "кульманом", почав висвистувати ізраїльський гімн "Гатіква". Я отямився від покрику Валери Басса:

— Ти що, збожеволів?

Я обернувся. Валера пронизливо дивився на мене своїми риб'ячими очима. Його кістляве обличчя, обтягнене шкірою без м'яса, все вкрилося зморшками, біля вуст напружились білі знекровлені жовна. Рот розтягнувся в якусь гримасу, якої я не зустрічав у жодної іншої людини. Валера знав, що на його обличчі іноді з'являється огидна гримаса, і дуже стежив за своїм обличчям. Але цього разу він втратив самоопанування.

— Ні, Валеро, я завжди був божевільний. Але стукачем ніколи не був.

Тиша, що запанувала в кімнаті після покрику Валери, натяглася докраю. Потім десь почувся смішок, ще один. Стримано похихотівши, всі знову змовкли. Валера проартикулював губами лайку і відвернувся.

Наприкінці робочого дня мене покликали до телефону. Дзвонила Голякова з ОВІР-у:

— Товариш Клейнер? Будь ласка, зайдіть завтра о десятій годині до ОВІР-у.

Не було сумніву, що мене запрошували за вказівкою

КГБ. Але до ОВІР-у мене могли викликати лише в двох випадках: або відмова, або дозвіл на виїзд.

Уночі в ліжку я розмірковував, яку відповідь одержу. Як для відмови вони щось занадто поспішають. Якби хотіли відмовити, спочатку потягли б ще трохи час і мої нерви. Це вони люблять. Саме в цьому виявляється талант і особистість цього ґатунку людей. Але лише в суботу зі мною розмовляв Розумний, а в понеділок вже дзвоник... Невже дозвіл? Заслабко для них. Жодної помсти за мою подорож до Москви? Розумний не справляв враження людини, здатної на таку великодушність.

У вівторок уранці я разом з батьком та дружиною пішов до ОВІР-у. Вони залишилися чекати в коридорі, а я зайшов до славетної кімнати номер три. Голякова підійшла до бар'єру, що поділяв навпіл усю кімнату:

— Товариш Клейнер? Вам дозволено виїхати до Ізраїлю. Чого ви дивуетесь? Я кажу: вам дозволено виїхати до Ізраїлю! Так само — вашим батькам. Оформлюйте всі документи, здавайте квартиру, зніміться з військового обліку, внесіть гроші до банку. До п'ятого червня ви мусите залишити межі СРСР.

— Дайте письмовий дозвіл на виїзд.

— Ви ж знаєте, що ми письмових підтверджень не даємо. Тут міліція, нашому слову вірять. Здасте всі документи — одержите візу.

Я вибіг у коридор, поздоровив батька й дружину. А на душі лежав камінь. Невже вони не помстяться?

Як сонні, ми пішли додому. Нам чомусь не хотілося сідати до тролейбусу, і ми пішки пройшли всю путь від площі Богдана Хмельницького до Желянської, де жили батьки дружини.

Ми мали єдиний шлях. Навіть якщо це провокація, в нас не було іншої ради, як лише крокувати їй назустріч. Решту тижня ми прожили в шаленому темпі, влаштуваючи всі справи, звільняючись з роботи, знімаючись з обліку. Нотаріальні копії всіх документів я зробив заздалегідь.

Знайшов покупців моїх меблів, що я їх вирішив продати, а не везти до Ізраїлю.

На роботі до мене почали підходити майже незнайомі люди — працівники різних установ Головнірчфлоту, прохали переказати про них в Ізраїлі, розшукати родичів, надіслати виклик. Серед них могли бути також і стукачі. Але я міг застосувати лише єдиний застережний засіб — розмовляти з кожним віч-на-віч, без свідків. Я назбирав великий список осіб, що мріяли про виклик. Деякі з них думали, що найтяжче — одержати виклик, все інше — легше. Знайома недосвідченість!

Задля прискорення оформлення документів я всюди їздив на таксі, не шкодуючи грошей. До речі, гроші довелося позичити в батька.

Одного разу, підійшовши до стоянки таксі на Поштовій площі, біля Річкового вокзалу, я побачив кілька вільних машин, що стояли осторонь, недалеко від стоянки, і велику чергу, що знемагала під сонцем на стоянці, чекаючи на таксі. Я підійшов до шоферів, що юрбилися біля своїх машин.

— Чому не везете людей? Бачите — черга стоїть.

— А ми не знаємо, ми не шофери, — відповів один, нахабно посміхаючись.

— А де шофери?

— А ми не охоронники, щоб шоферів стерегти.

Я зрозумів, що вони чекають на вигідних клієнтів з наступного пароплава. Ледве зловивши подорожне таксі, я спитав у шофера:

— Що це за порядки такі: люди чекають, а таксисти не хочуть їх брати?

— За законом ви маєте рацію: вони зобов'язані брати першого-ліпшого пасажира. Але що ж таксист заробить, ганяючи містом? А пасажир з пароплава, що везе товар на ринку, завжди зайву трійку, а то й п'ятірку дасть. Родину ж треба утримувати! Отже, за законом ви маєте рацію, а за життям — він має.

— І що це за закон такий, котрий суперечить життю?

— Про це ви, добродію, спитайте в Брежнєва.

— У Брежнєва я спитати не можу. Але що ж робити людині, якщо їй конче потрібне таксі?

— За кордон їхати! — посміхнувся шофер. Він наче дивився мені в душу.

— Я саме так і роблю, — сказав я.

— До Америки? — пожвавішав шофер.

— Ні.

— А, значить, до Ізраїлю. Щасливої дороги!

Він вже усміхався цілком по-домашньому. Почувалося, що й він утік би з цієї країни чудес, якби був євреєм.

Вранці 29 травня (була субота, але ОВІР по суботах працював) я зі всіма документами прийшов до Голякової. Батько знову чекав у коридорі.

— А, це ви, Клейнер... З вами хоче побалакати начальник ОВІР-у. Зачекайте в коридорі.

Не сподобався мені цей вступ. Хвилин п'ятнадцять ми з батьком сиділи в коридорі. З'явилася Голякова.

— Начальника ОВІР-у зараз нема, з вами розмовлятиме заступник начальника товариш Степанова.

Ми увійшли до кабінету, сіли по боках столу, зіставленого літерою Т, як водиться в кабінетах радянських чиновників. Степанова, літня російська баба в міліцейській формі, щось писала. Батько поклав перед нею документи.

— Ось наші документи, видайте візи.

Вона підвела трохи заспані очі:

— А, документи... Можете їх забрати, вам відмовлено у виїзді.

— Як відмовлено?! Що за обдурювання? Ви навмисне даєте дозволи в усній формі, щоб потім обдурювати? Адже ми звільнилися з роботи, продали майно, залишилися фактично без засобів до існування! — це все випалив батько.

— Ніхто вас не обдурює! Добирайте виразів! Спитайте у вашого сина, він знає, чому вам відмовили.

Батькові, ясна річ, не треба було питати. Він усе знав.

Увійшов начальник ОВІР-у Сифоров. Його можна було

змалювати за допомогою таких самих прикмет, як Кучеренка й Розумного. "Вони всі з однієї обойми", — казав про них Арік.

Уся наступна розмова звелася до того, що ОВІР, даючи нам у вівторок дозвіл, не знав про мою "варту осуду поведінку", але вчора їх про це повідомили, і вони вирішили анулювати наші візи. Брехня була шита білими нитками. Ми ще кілька хвилин посперечалися, аби хоч трохи попсувати їм нерви, і пішли.

Лише той, хто пережив таке, може зрозуміти наш стан. Спробуйте це собі уявити. Півгодини тому ми були сповнені надій, здійснення мрії здавалося близьким, а тепер ми перебували без надії, без роботи і під загрозою невідомих репресій.

Я ще міг влаштуватися на роботу, бо в моїй трудовій книжці записали, що я звільнився за власним бажанням. Але в трудовій книжці дружини зробили запис: "Звільнена у зв'язку з виїздом до Ізраїлю". З таким записом неможливо влаштуватися на роботу.

Наче побиті, ми йшли з ОВІР-у. Розповіли вдома — реакція неможливо описати. Я подзвонив до Аріка, розповів... Він, як завжди, зберігав спокій. "У кожному разі, ти перший кандидат на виїзд", — сказав він.

Ще вранці я одержав на вечір того самого дня виклик до міжнародного телефону для розмови з Ізраїлем. На переговорний пункт я прийшов заздалегідь, там застав кількох наших. Вони про все вже знали.

Телефонну розмову відкладали з години на годину. У залі весь час сидів і спостерігав за нами молодик з червоним обличчям, у бездоганно пошитому модному зеленому костюмі. Відвідувачі приходили і зникали, підходили до віконць, забігали до телефонних кабін, а він понуро сидів і дивився на нас.

Нарешті, дали розмову. Говорив Борис Бравштейн. Я спробував зразу ж усе розповісти, але він уперто уникав цієї теми, питаючи про здоров'я його тестя й тещі. Ройтер, що стояв у кабіні поруч зі мною, не витримав, схопив трубку і

брутально примусив Бориса слухати. Борис нетерпляче вислухав, але його ухильна відповідь свідчила, що на нього не можна розраховувати. Наступного дня цю інформацію передали до Ізраїлю іншими шляхами.

Минуло кілька днів, і радіо Ізраїля передало по-російськи і на ідиш історію мого зняття з потягу, вилучення листа і скасування дозволу на виїзд. Передали також текст листа зі всіма підписами, включно з дев'ятьма київськими. Це пересилання повторювали кілька разів.

Із сумними усмішками ми сиділи перед приймачем. Що ще буде далі?

22. ЕПІСТОЛЯРНІ ВПРАВИ

Негайно після відмови ми з батьком почали бомбувати різні інстанції скаргами й протестами. Першого червня ми надіслали телеграму протесту на ім'я Підгорного, як "президента" країни, і Щолокова — міністра внутрішніх справ СРСР. Того ж самого дня ми надіслали більш поширені послання на ті самі адреси, а також міністрові внутрішніх справ УРСР Головченкові. Наші листи назагал були подібні до всіх тих колективних або особистих листів від євреїв до офіційних органів, що їх мало не щоденно публікує ізраїльська преса, а іноді й преса інших країн.

Проте, я мав нагоду переконатися, що в Європі (мабуть, і в Америці) ширшому колові людей ("народним масам", як кажуть у Радянському Союзі) занадто мало відомо про ці листи і взагалі про єврейську проблему в СРСР.

Тому не буде зайве навести деякі тексти скарг, що в мене збереглися, або витяги з них. Я розумію, що для багатьох буде нудно читати ці зашкарублі тексти. Отже, для кого це не цікаве, той може проминути більшу частину цього розділу.

Ось текст, який я надіслав 1 червня 1971 року:

"Міністрові внутрішніх справ УРСР
тов. Головченку І. Х.
від Клейнера І. А., що мешкає в м. Києві,
вул. Русанівська набережна, буд. 10, кв. 159.

СКАРГА

1 квітня 1971 року я й моя родина подали заяву до ОВІР-у УВС м. Києва про надання нам дозволу на виїзд до Ізраїлю на постійно.

25 травня мене викликали до ОВІР-у, де повідомили, що нам видадуть дозвіл на виїзд і пояснили, що ми мусимо звільнитися з роботи, здати квартиру, здати також всі документи і сплатити до банку податок розміром 1720 карбованців.

Я все це виконав і 29 травня прийшов до ОВІР-у з метою одержати візи на виїзд. Несподівано мені заявили, що дозвіл на виїзд скасовано. Відмову мотивували тим, що я разом з вісьмома іншими киянами мав намір передати до московських газет листа з викладом нашої думки про лєнінградський та ризький процеси.

Враховуючи, що свобода вислову думки є правом кожної радянської людини, гарантованим Конституцією СРСР, вважаю рішення ОВІР УВС м. Києва незаконним. Право на виїзд із будь-якої країни не є премією за поведінку, бажану для певних службових осіб, а є законним і невід'ємним правом кожного громадянина.

Рішення ОВІР УВС м. Києва позбавило мене та мою родину роботи, майна і засобів до існування.

Протестуючи проти незаконного й нелюдського рішення органів ОВІР, прошу Вас дати вказівку про негайну видачу мені та моїй родині дозволу на виїзд до Ізраїлю".

Підпис.

Мушу зазначити, що версія, ніби лист, вилучений у мене в Ніжені, призначався для московських газет, була узгоджена зі всіма "підписантами".

Не одержавши відповіді, я що другий тиждень, а батько — шотижня надсилали рекомендованими листами зі зворотним повідомленням про вручення нагадування й вимоги щодо прискорення відповіді. За місяць після перших листів — 1 липня — я надіслав таку заяву:

”Голові Президії Верховної Ради СРСР
тов. Підгорному Н. В.
Копія: Міністрові внутрішніх справ СРСР
тов. Щолокову.

ЗАЯВА

1 червня 1971 року я надіслав фототелеграфом на Вашу адресу скаргу на незаконні дії ОБІР УВС м. Києва. Я одержав повідомлення, що 3 червня мою скаргу передали до Міністерства внутрішніх справ СРСР.

15 червня я надіслав міністрові тов. Щолокову прохання прискорити рішення. Проте, я досі не одержав відповіді.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 березня 1968 року ”Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян”, усі радянські органи зобов’язані ”...повідомляти громадян про рішення, схвалені за їхніми пропозиціями, заявами або скаргами, а в разі їх відхилення зазначати мотиви. Рішення мусять бути схвалені протягом одного місяця... Порушення встановленого порядку розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян, тяганина, бюрократичне ставлення до пропозицій, заяв та скарг спричиняються до застосування дисциплінарної відповідальності до винних службових осіб відповідно до чинного законодавства”.

На підставі вищезгаданого прошу Вас, тов. Підгорний, дати вказівку Міністрові внутрішніх справ СРСР про найскоріший розгляд справи і видачу мені письмової відповіді.

Прошу врахувати, що в своєму клопотанні про надання мені дозволу на виїзд до Ізраїлю я спираюся на:

— статтю 5, розділ "д", пункт 3 "Міжнародної Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації", ратифіковану Призидією Верховної Ради СРСР 22 січня 1969 року;

— статтю 13, пункт 2 "Загальної Деклярації прав людини", схваленої Організацією Об'єднаних Націй;

— статті 9 та 129 "Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік".

Відмовивши мені в моєму законному праві на виїзд, ОВІР УВС м. Києва порушив усі вищезгадані закони та міжнародні угоди, при чому спочатку мені надали дозвіл на виїзд, а потім анулювали його на підставі вигаданого й незаконного приводу.

Я впевнений, що такі високі інстанції, як Голова Президії Верховної Ради СРСР і Міністер внутрішніх справ СРСР не можуть зі свого боку допустити порушення радянських законів та міжнародних угод, які, відповідно до статті 129 "Основ цивільного законодавства..." мають силу закону на території СРСР.

Тому я не сумніваюся, що Ви дасте вказівку ОВІР-ові УВС м. Києва про негайне надання мені та моїй родині дозволу на виїзд до Ізраїлю, а винні у тяганні й знуванні з мене будуть покарані.

Я застерігаю за собою право домагатися виїзду всіма законними засобами, включно зі зверненням до міжнародних правових та громадських організацій".

Підпис.

Зрозуміло, в своїх заявах я послуговувався тією бюрократичною мовою, яка властива тамтешньому офіційному листуванню. Проте, я вдався до досить різкого тону й раз-у-раз вставляв злегка завуальовані ушіпливості. Як підказував досвід, такий тон діє на них сильніше, ніж звичайні скарги, котрі щоденно сиплються дощем до всіх високих інстанцій зі всіх кінців країни. Уїдливість іноді пробиває їхню носорожу товстошкірість. Керівництво СРСР любить, коли його б'ють по пиці. (Шкода, що цього

ше не зрозуміли всі дипломати західного світу). Я бив такою мірою, щоб було відчутно, але не мали підстав звинуватити мене в антирадянській пропаганді. Звідси — звернення "товаришу" та численні посилення на радянську законність, хоч усі знають, що вона існує лише на папері.

З іншого боку, посилення на закони ставлять керівників у незручне становище, бо заперечувати існування законів вони не можуть, а виконувати їх — не мають наміру.

На жодну з моїх заяв я аж до виїзду не отримав відповіді по суті, а лише короткі повідомлення, що мою заяву передали до нижчої інстанції. У такий спосіб мої заяви спускалися бюрократичними сходами дедалі нижче, аж доки не надходили до установи, на яку я скаржився, тобто, до київського ОВІР-у.

Одночасно я почав писати до міжнародних інстанцій. На початку я звернувся через представника Ізраїлю в ООН Йосефа Текоа до Генерального секретаря У Тана. Перелічивши всі беззаконня з боку радянських чинників до мене, я так закінчував своє звернення:

"Пане Генеральний Секретарію ООН!

Я звертаюся до Вас по допомогу і підтримку. Я впевнений, що будь-яке, велике або мале, порушення міжнародних угод про права людини, ухвалених Організацією Об'єднаних Націй, де б воно не чинилося, завдає шкоди престижеві цієї організації і ставить під сумнів її авторитет, що є неприпустиме.

В ім'я високих моральних принципів, що покладені в основу діяльності ООН, я прошу Вас застосувати Ваш вплив на захист потоптаної справедливості.

Допоможіть мені та моїй родині виїхати до Ізраїлю!"

Далі я написав листа італійському сенаторові-комуністу Умберто Террачіні. Певна річ, я не відчував занадто вже великої поваги до цього комуніста, як і взагалі до всіх комуністів. Проте, на Заході збереглася якась частина комуністів, які ще не втратили остаточно чести. Це ті, що їх їхні ж "товариші" знищать у першу чергу, якщо

їхні партії здобудуть владу. Здається, одним з таких є Террачіні, якщо виходити з деяких його виступів. До речі, виступи закордонних комуністів на оборону громадянських прав в СРСР глибоко в'їлися в печінки кремлівському керівництву, бо такі виступи важко знехтувати, назвавши їх "буржуазною пропагандою".

У листі до Террачіні я писав:

"Я прошу Вас застосувати весь Ваш вплив, звернутися до радянських органів, до громадськості або опублікувати мого листа в демократичній пресі, якщо Ви вважатимете це за потрібне.

Мені здається, що моя справа торкається не лише моєї особистої долі. Вона набирає значення як частина ширшого питання, що має, певною мірою, вплив на долю всього комуністичного руху, одним з лідерів якого є Ви".

В СРСР розповідають такий жарт, що, як більшість жартів, містить велику частку правди:

Кожну людину характеризують три суттєві якості: розум, сумління та партійність. (Мається на увазі членство в компартії). Але в світі нема жодної людини, яка мала б одночасно всі ці якості. Хто має розум і сумління, — не має партійності, хто має розум і партійність, — не має сумління, а хто має сумління і партійність, не має розуму.

Хай мої читачі самі вирішать, до якої з цих категорій належать їхні знайомі.

Не знаю, чи дісталися мої листи за кордон до адресатів. Я надсилав копії як поштою, так і через інші канали. Відповідей я, звичайно, не одержав, та й не чекав одержати. Радянська пошта не перепускає відповідей на такі листи, та й самі листи здебільшого не доходять. Щоправда, я використав також неофіційні засоби пересилання листів, але відповідь, природно, могла йти лише офіційним шляхом — поштою.

Ізраїльське радіо на той час неодноразово передавало історію професора Михайла Занда з Москви. Занд якимсь чином пройшов до московської синагоги, коли КГБ влаштувало там для кореспондентів іноземної та

радянської преси видовище за участю кількох рабинів з різних міст. Їх привезли до Москви і примусили виступати із заявами, що ганили Ізраїль і сїонїзм.

Занд, стоячи в натовпі кореспондентів, голосно заявив, що це все — брехня й інсценування. Я не пам'ятаю дослівно того, що цитувало ізраїльське радіо, але він сказав щось близьке до цього. Його затримали, вивели із синагоги, але незабаром відпустили. Далі анулювали його дозвіл на виїзд до Ізраїлю, що його він уже мав у руках. У цьому полягала його перевага наді мною. Я ще не одержав виїзної візи, а він одержав. Усі радянські документи він уже здав до ОВІР-у, а багаж надіслав до Ізраїлю. Це дало йому підставу заявити, що він — громадянин Ізраїлю, якого незаконно інтернують в СРСР. І хоч йому офіційно заявили, що він "ніколи в житті" не виїде до Ізраїлю, незабаром його випустили.

Я подзвонив йому до Москви, розповів мою історію. Він уже чув про неї з радіопересилань. Я почув від нього кілька порад, як діяти. Ми розмовляли не криючись, хоч його телефон, напевне, підслуховували.

У червні я зустрівся з одним знайомим, котрий попрохав мене описати ніженський випадок і наступні мої поневіряння для "Хроніки поточних подій". Я описав усе стисло, наслідуючи стиль "Хроніки". Ця кореспонденція з'явилася в "Хроніці" ч. 20 у дещо скороченому і, на жаль, перекрученому вигляді. Перекручене було й моє прізвище, я фігурував як Клеймер. У такому вигляді це повідомлення з'явилося потім, за кілька місяців, у західній пресі, зокрема, в газеті "Русская мысль", а також у пересиланнях радіо "Свобода".

Лише радіо Ізраїля передавало все це без перекручень та затримки, бо одержувало відомості не через "Хроніку".

Аж до кінця липня я воював у Києві сам. Усі інші кияни, що подали документи на виїзд, ще не дістали відповідей. ОВІР затримував відповіді, даючи собі й КГБ перепочинок. Вони знали, що більшість із тих, що подали, не воюють, доки не одержать відмови. Я становив для них

неприємний виняток, бо діяв і до того, як подав документи, і після того, не чекаючи на відповідь.

Але десь посередині липня посипалися самі відмови. До кінця місяця зібралася група людей, котрі вирішили йти з протестом до Верховної Ради України.

23. ВІЙСЬКОВІ МАНЕВРИ

Перше ніж розповісти про наступні події, я повернуся на півтора-два місяці назад, до початку червня.

Негайно ж після події в Ніжені я помітив, що за мною безперервно стежать. Стежили не фахівці, а молоді хлопці, ймовірно, нещодавно залучені до такої роботи. Працювати вони не вміли, і я зразу ж їх помічав. Проте, годі думати, що це свідчить про цілком погану роботу КГБ. Ні, таке ніби невміле стеження застосовують навмисне, якщо хочуть залякати людину, тримати її в стані нервового напруження. На деяких це сильно впливає, іноді призводить до нервового зриву або депресії.

Наприклад, за Морою стежили так: увечорі, коли вона йшла кудинебудь сама, поруч із тротуаром повільно рухалася машина, з машини на неї пильно дивилися. Іноді машина під'їздила спереду і світила ліхтарями просто в очі. Одного разу вона не витримала, прочинила дверцята машини й сказала: "Якщо вже ви все одно за мною їздите, то хоч підвезіть додому". Чи то кагебісти розгубилися, чи то втямили гумор становища, але й справді підвезли її. Після цього стеження з машиною припинилося, але біля її будинку постійно чергував якийсь тип. З часом вона вже знала його з обличчя, віталася з ним і називала "мій дядечко". Вона не з таких, кого можна в такий спосіб довести до депресії.

Коло мого будинку з'явився хлопець. Не ховаючись, він проходжався від рогу будинку до зупинки автобуса навпроти або понуро стирчав на розі кінотеатру "Краків", що недалеко від виходу з мого під'їзду. Коли я виходив з

дому, він ішов слідом до зупинки автобуса. Я махав йому рукою, мовляв, сідай до автобуса разом, але він похмуро ховав очі, а до автобуса ніколи не сідав. Одного разу я вийшов з під'їзду і пішов навколо мого великого двохсот-квартирного будинку. Він прямував за мною. Разом ми зробили повне коло навкруг будинку, я повернувся додому, а він залишився спантеличено стовбичити перед під'їздом.

З автобуса я завжди пересідав до метро на станції "Лівобережна". На пероні на мене звичайно чекали двоє молодиків, зовсім юні й безвусі. КГБ піклувалося про зміну. Цих двох я виявляв легко. Я чекав, доки підійде потяг, але не заходив до нього. Перон спорожнявався, на ньому залишалися лише троє — я та два "студенти", як я їх називав у думці.

Далі я заходив у наступний потяг, але залишався стояти біля дверей. Один з них сідав у потяг зі мною. Я ставив ногу в двірний отвір, не даючи закритися дверям. Всі двері зачинялися, я вистрибував на перон, мої двері з гуркотом зачинялися за моєю спиною, "студент" їхав, а я залишався. Повторивши цю операцію, я позбувався й другого "студента". Потяги рушали що дві хвилини, отже, вся процедура відбувалася досить швидко. Про цей спосіб мені розповів Давидович, за яким також стежили.

Я виконав таку "хохму" двічі або тричі, після чого "студенти" зникли, але хлопець біля будинку ще стояв тиждень зо два. Потім і він зник, і стеження начебто припинилося. Але я весь час якимось чуттям відчував, що однак за мною стежать. Мабуть, вони доручили стеження фахівцям, а я не знав їхніх методів та засобів. Часто я відчував на собі погляд, обертаясь, але нікого поблизу не виявлялось абож це були звичайні перехожі, серед яких я не міг вгадати кагебіста. Це аж занадто неприємне почуття, але людина до всього звикає, звик і я.

Арік казав, що, виходячи з багатьох ознак, "нагорі" обговорюють питання, чи влаштувати в Києві єврейський процес. Нас тримають як можливих кандидатів на звинувачення. Ми з ним поділяли думку, що ледве чи вони

наважаться організувати процес у Києві, бо тут мало шансів провести його, з їхнього погляду, вдало. Такі хлопці, як Давидович або Арік перетворили б процес на суд над КГБ.

Потім, уже в Ізраїлі, колишні московські активісти казали мені, що завжди вважали киян за дуже міцних хлопців, але, на жаль, київський рух був, на їхню думку, не досить масовий.

Давидовича КГБ переслідувало більше, ніж усіх інших. Він мав дружину напівукраїнку-напівеврейку, котра в документах була записана, як це звичайно трапляється, україною. Вона не хотіла їхати до Ізраїлю, через це вони розлучалися. Її раз-у-раз викликали до КГБ, залякували, підмовляли проти Едіка. Врешті-решт, вона зажадала, щоб Давидович сплатив їй аліменти на дитину до повноліття, а інакше вона не дасть Едікові дозволу на виїзд. Дитина була ще маленька, аліменти до вісімнадцятиліття становили кілька тисяч карбованців, яких Давидович, природно, не мав.

На роботі Едіка тероризували, чіплялися, перевели без його згоди на іншу роботу, потім взагалі звільнили ніби за "порушення трудової дисципліни". Він поскаржився до суду, але в суді навмисне зволікали розгляд справи. З дому він пішов і жив по черзі у друзів. Якось він ночував у мене. Він схуд, його героїчне обличчя загострилося і мало ще мужніший вигляд. Він чудово тримався, але не важко було помітити, що його нерви напружені докраю. Він і далі воював за виїзд без подавання виклику з Ізраїлю. Для КГБ це було, наче цвях у чоботі. Я сильно побоювався, що вони його кінець-кінцем посадять.

Коли за рік я побачив його, живого й здорового, в Ізраїлі, в мене неначе камінь звалився з серця. Це — один з тих людей, що завдяки їм існує людство. Вони для багатьох, як полуда в оці, але що б сталося з нами, якби їх не було?

Однак, кагебісти, врешті-решт, умовили його подати виклик. До нього на квартиру, де він тоді тимчасово

перебував, приїхав Кучеренко, умовляв, прохав, мало не благав. Потім його відвезли їхнім автoм до генерала. Генерал (здається, начальник Управління держбезпеки Київської області) також прохав і умовляв. Давидович бачив, що його спосoбу дій ніхто не підтримує, майже всі друзі вже поїхали до Ізраїлю. Він погодився. Дoзвіл на виїзд йому оформили блискавично. Дo вокзалу його відвезли в кагебівській машині. Поспішаючи, він забув, куди поклав квитка, його не пускали до вагону. Тоді кагебіст підійшов до провідника вагону і наказав, щоб цю людину довели без пригод. Бідолашні кагебісти! Вони так і не наважилися судити Едіка й були на сьoмому небі від щастя, що позбулися його. Що робило б КГБ, якби в СРСР був мільйон таких, як Давидович? Навіть розум тьмяніє від такого припущення. А, може, вони є, але ми про них ще не знаємо?

Слава Давидовича дуже поширилася в Києві завдяки пересиланням з Ізраїлю та чуткам, які в СРСР частково заступають вільну пресу. Знайшлися люди, котрі бажали допомогти матеріально нашій справі. Давидович з першого ж погляду здавався людиною, якій можна довірити хоч скільки грошей, бо дослівно випромінював ідеалістичну безкорисливість. Ціле життя не маючи грошей, він напередодні виїзду виявився власником кількох тисяч карбованців. Він учинив просто: перед виїздом оголосив знайомим, що роздає гроші тим, кому, за їхніми розрахунками, забракує грошей для виїзду. Це, мабуть, нагадувало сцену, коли Христос годував п'ятьма хлібинами десять тисяч осіб. Деякі пересварилися, але Едік якось їх примирив. Він усе роздав і приїхав до Ізраїлю в старому, але чистому й випрасованому костюмі, в якому я його бачив завжди.

Десь у червні або липні побили нашого хлопця, що був учителем в ульпані. Троє молодиків причепилися до нього в автобусі, казали, що все про нього знають і що він

займається поганими справами. Коли він вийшов з автобуса, вони пішли за ним, наздогнали на подвір'ї його будинку й почали бити, але йому пощастило вирватися й добігти до своєї квартири.

Ми з Давидовичем умовляли його здійняти галас і вимагати розслідування, повідомити до "Хроніки" та до Ізраїлю, але він був боязкий хлопець і не наважився на щось інше, крім як подати заяву до міліції. Заява не спричинилася до жодних наслідків.

Як я вже казав, наприкінці липня створилася група, щоб іти з протестом до Верховної Ради УРСР. Вирішили йти цілими родинами, з дітьми. Назагал зібралось коло тридцяти осіб. Кожна родина підготувала заяву на ім'я Голови Президії Верховної Ради Ляшка. У приймальні нас усіх записали на чергу до якогось референта на прізвище Качур. Години зо дві ми чекали на прийняття. Перед будинком з'явилася кагебівська машина, коридором, де ми сиділи, раз-у-раз ходили особи фіскальної зовнішності, іноді з'являвся міліціонер і казав, що ми то не там сидимо, то занадто галасуємо, хоча ми сиділи тихо.

Нарешті, референт Качур почав приймати нас по двоє або по троє. Кожний подавав заяву й висловлював протест проти дій ОВІР-у. Референт розпитував, де ми працюємо, який родинний стан, усе занотовував. Розмовляв він тихо та ввічливо, спочатку по-українськи, потім перейшов на російську мову. (Верховна Рада УРСР — єдиний державний орган на Україні, де вживають українську мову). Він силкувався приховати ворожість, але вона прохоплювалася в його поведінці. Він казав кожному, що питання розглянуть і дадуть письмову відповідь.

Справді, за кілька днів усі одержали листівки з повідомленням, що заяву передано до ОВІР-у для розгляду. Типова для радянської бюрократії відповідь. Як правило, в СРСР кожну скаргу пересилають до тієї установи, на яку скаржаться.

Хоч наш похід ніби й не призвів до негайних результатів, ми попередили КГБ, що ладні діяти рішуче. А

як початок таких дій запланували провести одноденний голодний страйк у Бабиному Яру 1 серпня. Сімдесят першого року 1 серпня відповідало 9 дню місяця Аба за єврейським календарем. Євреї в усьому світі відзначають цей день як річницю зруйнування Єрусалимського храму.

Для обговорення пляну дій ініціатори цього заходу вирішили зійтися разом і побалакати. Нас було, здається, семеро. Ми покрутилися вулицями, шукаючи відлюдного місця, вийшли на вулицю Смирнова-Ласточкина, пройшли повз Художній інститут трохи донизу, по Подолу, і знайшли, нарешті, порослу чагарником пустку на схилі. Ми лягли серед чагарника й обговорили подробиці голодування. Крім присутніх, голодувати мали ще з десять осіб.

Настрій ми мали рішучий. Розпочинався новий період дій. Порівняно тихе життя єврейського відділу київського КГБ мусило скінчитися. Київ — місто з майже трьохсоттисячним єврейським населенням, міг і мусив стати центром активної боротьби за виїзд. Наше завдання було не таким вже й складним, бо в СРСР, де заборонені будь-які акції, що виходять не з боку влади, перша-ліпша така акція стає сенсацією і привертає увагу всього світу.

Проте, вже за два дні після наших сходин ми переконалися, що КГБ пильно охороняє своє тихе життя.

24. ГОЛОДНИЙ СТРАЙК

За два дні після сходин шестеро осіб, серед котрих п'ятеро — учасники сходин, дістали запрошення прийти до ОВІР-у вранці 29 липня.

Погода була чудова. Ми сиділи на лавах під деревами на подвір'ї ОВІР-у, чекаючи, доки начальник Сифоров зласкавиться розпочати прийняття. Настрій був піднесений, хоч і тривожний трохи. Ми бачили, що КГБ схвилювалося, і це було добре.

Нарешті, почали викликати по одному. Перший

викликаний пробув у кабінеті Сифорова хвилин із п'ятнадцять. Повернувшись, він розповів, що там сидять Кучеренко та Сифоров, обіцяють дати дозвіл на виїзд, але за умови, що 1 серпня не відбудуться жодні "заходи" з нашого боку. Вони не вимовляли слів "голодний страйк" або "Бабин Яр", але без сумніву, вони про все знають. Звідки знають? Невже в них так блискуче налагоджене стеження і підслуховування? Простіше було б припустити, що вони мають свою людину серед нас. Я досі не знаю, яке з цих припущень слушне.

Мене викликали третього або четвертого. Я увійшов і побачив людину з прикметами Кучеренка. Яскраво виблискував його славетний золотий зуб. Він сидів за столом з виглядом хазаїна, а хазяїн кабінету Сифоров скромно прилаштувався обабіч столу. Кучеренко скривив назустріч мені якусь напівгримасу-напівпосмішку. Мабуть, йому здавалося, що він у такий спосіб зображує єврея.

— Ізя, вус махтс ді? Вус фар а фойле штик?¹² — почав він на жакхливому ідиші, дедалі більше зморщуючи свій писок.

— А чи ваше ім'я, бува, не Петя? — відповів я запитанням на запитання: як по-єврейськи, так по-єврейськи.

Я сказав "Петя", бо це ім'я в побуті часто вживають чомусь як синонім слова "дурень". Я тоді не знав, що Кучеренкове ім'я-по-батькові Петро Семенович. З мого боку це було цілком випадкове влучення. Так само випадково я влучив у Ніжені в Розумного, назвавши його "розумною людиною", хоч я не знав його прізвища. Тепер мені смішно про це згадувати, але тоді мені здавалося, що бозна які надприродні сили підказують мені саме ті слова, які конечно промовити за тих конкретних обставин.

Від "Петі" Кучеренко та Сифоров підскачили, немов би їх штиркнули чимось гострим нижче спини.

— Чому "Петя"? — спитав, мало не заволав, Сифоров.

¹²Ізю, що ти робиш? Що за гнілі штуки? (ідиш).

Тут я зрозумів, що натрапив на справжнє ім'я Кучеренка.

— Ну, якщо я для вас Ізю, то ви Петя, або Ваня, або Митя. Будемо запанібрата.

— Ні, мене Сенею звати, — відповів Кучеренко, всміхаючись уже нормальною усмішкою, без гримаси. Сифоров також співчутливо усміхнувся. Очевидно, вони вирішили, що я не знаю, з ким маю справу, а ім'я Петя промовив випадково. Вони лише частково мали рацію.

— Сеню, я не знаю, хто ви. З ким я розмовляю? — вів я далі.

— Це — товариш із нашого управління. Можете розмовляти з ним, як зі мною, — квапливо сказав Сифоров.

— Отже, я питаю, Ізю: що це за штучки, скільки часу ти дражнитимешся? Адже це нам може набриднути, — промовив Кучеренко, знову викривлюючи свою гримасу.

— Я не знаю, що ви маєте на увазі, але я також вмію ставити запитання.

— Які запитання? — знову не витримав Сифоров.

— Ну, наприклад, доки ви порушуватимете закони?

— Які закони? — разом здивувалися Кучеренко та Сифоров.

Мене вразила їхня невитриманість. Здавалося, вони розігрують комічну сценку з якоїсь п'єси, але вона їм не вдається. Розумний у Ніжені виглядав значно поважніше й розумніше.

— Які закони, питаєте ви? — "Конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації", "Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік" тощо.

— Ми вас викликали не для того, щоб дискутувати про закони, — похмуро мовив Кучеренко. — Ви вже, мабуть, чули від попередніх, що можете одержати дозвіл на виїзд до Ізраїлю, якщо 1 серпня не робитимете дурниць, — напруженим голосом додав він. Про свою гримасу він забув і, здавалося, втратив колишній грайливий настрій.

— Які дурниці? — спитав я, сміючися. Грайливий настроїй перейшов від нього до мене.

— Ну, те, що ви задумали на Салтикова-Щедріна... Щоб цього не було... — сказав Сифоров.

Мабуть, для нього Смирнов-Ласточкін та Салтиков-Щедрін — одна особа. Він не мав часу заглиблюватися в такі дрібниці. Напевно, Римський-Корсаков та Мінін з Пожарським перемішалися в його голові разом із Щедріним, а, може, й з Васко-де-Гамою.

— Я ніколи не був на вулиці Салтикова-Щедріна. А якщо ви хочете дати дозвіл, то давайте і не загадуйте загадок.

— Усе залежить від вас самих. Ви поїдете, якщо виконаєте нашу умову. Інакше — нарікайте на себе. Це все, покличте наступного, — офіційним тоном підсумував Кучеренко.

На подвір'ї ми напівголосом обговорили становище. Вирішили, що голодний страйк відбудеться, але в ньому братимуть участь лише ті, кого сьогодні не викликали до ОВІР-у. Отже, ми здійснимо наш плян, але позбавимо їх можливості відмовити у виїзді тим, кому вони це щойно обіцяли.

Голодування я описую згідно з оповіданнями учасників та свідків.

І серпня рано двоє з тих, що мали страйкувати, надіслали з центрального поштамту телеграму на адресу Брежнєва. Вони протестували проти насильницької затримки їх в СРСР і повідомляли, що на знак протесту відбудуть односторонній голодний страйк в Бабиному Яру в день зруйнування Єрусалимського храму.

Страйк розпочали о восьмій годині ранку. Участь брали дев'ятеро осіб, включно з однією літньою жінкою та молодою українкою — дружиною одного зі страйкарів. Певна річ, Давидович був також там. Вони поклали квіти до Камня і сіли біля нього на камінні плити. Всі чоловіки були в шапках. Підходили ще люди, групами або поодиноці, покладали квіти. Один з наших все це фотографував.

Скінчивши одну плівку, він передав її іншому нашому хлопцеві й знову зарядив фотоапарат. Ще кілька наших перебували поблизу, спостерігаючи за подіями.

Вулицею надзвичайно часто проїздили патрульні машини міліції. Потім підїхала "Волга", з неї вийшли четверо, з вигляду — кагебісти. Вони стали поблизу, роздивляючись. Іноді один із них повертався до машини і щось промовляв у мікрофон радіопередавача.

Близько одинадцятої з'явилася ще одна "Волга", з неї вийшли троє чи четверо молодих людей і один літній. Молоді стали коло автобусної зупинки, на підступі до Яру й почали зачіпати, ображати й провокувати всіх, хто йшов з квітами. На провокації ніхто не реагував: влада КГБ добре відома. Далі ці четверо посідали на землю недалеко від Каменя, м'яли траву й кидали недокурки. Здавалося, вони робили це навмисне.

Коло дванадцятої підїхали два міліцейські фургони з них вискочили з п'ятнадцять міліціонерів на чолі з офіцером. Вони оточили страйкарів. Офіцер спитав, що вони тут роблять. Давидович відповів, що це — голодний страйк на знак протесту проти незаконної відмови у виїзді до Ізраїлю і в зв'язку з днем зруйнування храму. Офіцер наказав розійтися. Всі одностайно відмовилися. Тоді міліціонери розділилися на пари, кожені двоє брали за руки та за ноги одного зі страйкарів і несли до машини. Ніхто не пручався.

Наш фотограф зробив кілька знімків і хотів шезнути, але кагебісти погналися, скрутили руки й відібрали апарат. Фотографа посадовили до того ж самого фургона, де вже сиділи страйкарі. Він був десятим затриманим.

Їх повезли чомусь не до Шевченківського районного відділу міліції (Бабин Яр — у Шевченківському районі міста), а через три райони — до Дарниці. Імовірно, це зробили для того, щоб рідні не змогли їх знайти.

На цей час я перебував вдома в одного зі страйкарів. Його дружина страшенно хвилювалася. Коли нам подзвонили, що їх повезли в невідомому напрямку, я

порадив їй потелефонувати до міліції черговому по місту. Черговим виявився ... Сифоров. Думаю, це не випадково, що цього дня черговим призначили саме його. На питання про затриманих він відповів: "Не шукайте їх!" і кинув слухальце. Здавалося, КГБ та міліція були налякані більше, ніж для цього було підстав.

Страйкарів протримали в дарницькій міліції до вечора. Їх довго допитували, кого двічі. Спочатку з ними розмовляли досить ввічливо, але потім дедалі брутальніше. Увечері їх повезли до суду Шевченківського району. За законом їх міг судити лише суд того району, де вони вчинили "злочин". Везли їх не всіх разом, а групами, з невеликими проміжками.

У суді вже були напхвоті свідки. — ті самі переодягнені кагебісти чи працівники міліції. Суддя запитував усіх свідків про місце роботи, вони називали вигадані місця, але один, розгубившись, бовкнув: "Співпрацівник..." Суддя страшно на нього вирячився, він зникновів, а суддя записав якесь місце роботи, яке йому довелося вигадати самому.

"Свідки" одностайно твердили, що звинувачені м'яли траву й кидали папірці. Бідолага, котрий не знав, де він працює, знову осоромився і не знав, що казати. Суддя підказав йому: "Хуліганили, м'яли траву, кидали папірці?" Співпрацівник радісно повторив підказку.

Літню жінку засудили до штрафу, фотографа — до десяти діб арешту, інших — до п'ятнадцяти діб.

Із суду їх повезли до Лук'янівської в'язниці. Там їх посадили чи, власне, поставили в так званий "бокс" — закамарок завбільшки ледве чи два квадратні метри. Вони стояли впритул один до одного.

Годин за дві одному з них, вже немолодому чоловікові з хворим серцем, стало погано. Вони забарабанили в двері, вимагаючи допомоги. Крізь двері вони почули відповідь: "Ну й подихайте, жиди!" Це сказав, мабуть, один з охоронців. Вони й далі стукали, аж доки їх не перевели до камери. Медичної допомоги не надали. За

час перебування під арештом хворому кілька разів ставало погано, але йому не надавали допомоги. Всіх, крім жінки, постригли наголо.

Шодня їх возили на роботу до якогось заводу, де вони прибирали подвір'я й вантажили дошки. Охоронці знущалися з них, раз-у-раз підганяли, погрожували, що за погану роботу дадуть ще по 15 діб.

Коли скінчився термін арешту, їх випустили через запасний вихід тюрми, але за годину перед призначеним часом, щоб вони не зустрілися з рідними, які чекали на них біля в'язниці.

КГБ здобуло чергову "перемогу". Це була навіть не Піррова перемога, а лише чергова кагебівська дурниця. Ціле місто обговорювало ці події, розповідали подробиці, передавали один одному фотографії. Якби їх не заарештували, то не було б приводу для розмов і обурення, а влада могла б наголошувати на своїй гуманності та толерантності. Алеж відомо, що Господь, коли хоче покарати, позбавляє розуму. Це вже давно сталося з радянськими зверхниками.

25. ДОЗВІЛ

Коли наступного після страйку дня ми — шестеро кандидатів на виїзд — прийшли до ОВІР-у, Сифоров зустрів нас похмуро. Він повторював одну фразу:

— Про вчорашні події доповіли урядові. Питання про ваш виїзд вирішуватимуть "нагорі". Ми вас попереджали цього не робити.

Ми, природно, заявили, що не маємо жодного стосунку до страйку. Сифоров насуплено мовчав.

Цілий наступний тиждень з нас "варили воду", не даючи конкретної відповіді. Ми шодня ходили до ОВІР-у. Нарешті, дали дозвіл одному, за два дні — мені. На початку вересня дозвіл мали вже всі шестеро. Як завжди, не

було жодного письмового підтвердження. Влада не зв'язувала собі рук.

Уже вдруге я проходив усю тяжку путь оформлення документів для одержання візи. І знову я не був переконаний, що це не провокація. Справжню радість я відчув лише тоді, коли отримав ці дорогоцінні рожеві папірці — виїзні візи. Щоправда, виникла невелика затримка. Вони "загубили" всі вісім моїх фотографій, що я їх здав їм ще першого квітня, коли подавав документи. Фотографії дружини з дочкою і батьків були на місці, а мої зникли. Очевидно, їх роздали філерам, котрі за мною стежили. Довелося знову фотографуватися.

Нарешті, ми — батько, дружина і я — їдемо до Москви. Біля входу до австрійського посольства міліціонер перевіряє наші візи, ми входимо, процедура одержання дозволу на проїзд через територію Австрії триває 15 хвилин. Далі — голляндське посольство, що захищає інтереси Ізраїля в СРСР.

Перед посольством — два міліціонери. Один стоїть на ганку, загороджуючи вхід, другий ходить туди і сюди вздовж будинку. Ми підходимо, він крокує нам назустріч. Другий з ганку пильно дивиться на нас.

— Ваші візи!

Покрик різкий і напружений. Так вартовий кричить уночі "Стій, хто іде?" Але тепер день, тиха чиста вулиця в Москві.

Ми простягаємо візи, він рвучко хапає їх і, не кажучи ані слова, заходить в дерев'яну смугасту будку біля стіни посольства, закриває за собою двері. Я встигаю помітити, що всередині висить телефон. Ми чуємо його притишений дерев'яними стінками голос. Він не виходить хвилин із десяти. Мабуть там, куди він подзвонив, шукають наше прізвище в списках шасливців, яких випустили на волю.

Нарешті він виходить, махає нам рукою. Ми йдемо слідом за ним до входу в будинок. На ганку він повертає нам візи. Міліціонер, що стоїть біля входу, відчиняє своїм ключем двері й дозволяє нам увійти. Ось тобі й екстери-

торіяльність! Виявляється, міліція має ключі від посольства й сама замикає і відмикає двері. Не зрозуміло, чому голляндці це терплять.

Пізніше, за кордоном, я переконався, що Захід терпить з боку Радянського Союзу ще й не таке. Невикорінний лібералізм західних дипломатів у цьому разі — злочинний. Так звана "мюнхенська" політика умиротворення агресора досі жива.

До Києва ми поверталися потягом. Дружина та батько потрапили до одного купе, а я — до іншого. Зі мною їхали двоє кавказців та жінка, що, як вона розповіла, працювала в спеціальній урядовій санаторії під Києвом. Санаторія була виключно для чоловіків, а на роботу туди приймали лише молодих і вродливих жінок.

— Так це ж лупанаром зветься, йолки-палки, гарний заклад! — вигукнув кавказець і могутньо зареготав.

Протягом усієї дороги кавказці розповідали політичні анекдоти. Один з них, невисокий і кремезний вірменин, який не знімав насунутої мало не на ніс кепки, оповідав з перебільшеною поважністю:

— Питає слухач радіо Єреван: чи товариша Леніна слід вважати за вченого, чи за політичного діяча?

Наше радіо відповідає:

— Певна річ, за політичного діяча. Якби він був учений, то випробував би свою теорію спочатку на собаках.

Жінка мовчала, але, врешті-решт, не витримала і розповіла кілька пікантних історій, при чому важко було зрозуміти, чи це анекдоти, чи епізоди з її багатой практики. Я про всяк випадок помовчував.

На станції Ніжен я вийшов на площадку вагону. На пероні спиною до мене стояв Барбацу і з кимось балакав.

— Старший сержанте Барбацу! — гукнув я.

Він обернувся, впізнав і пустотливо закричав:

— А, Пушкін, привіт!

Потяг рушив. У моїй пам'яті відбився Сталін у міліцейській формі, що махає рукою услід євреєві, що їде до Ізраїлю.

Повернувшись до Києва, ми дізналися, що троє з шести ще не дістали дозволів. КГБ немов тримало нас на припоні, бо знало, що ми, чекаючи на рішення, не будемо активні. Таку саму тактику, але в ширших масштабах, вони застосували влітку наступного, сімдесять другого року. Я з Ізраїлю намагався стежити за київськими подіями і був здивований, що впродовж цілого літа в Києві панувала тиша. Виявляється, активістам пообіцяли видати дозволи, але зволікали ціле літо. Це, певне, не свідчить на користь активістів, що піймалися на такий гачок. Я ще раз переконався, що київське КГБ вище за будь-що в світі ставить свій спокій. Але з нами шістьома така гра не могла б тривати занадто довго. Після нашого від'їзду за головних активістів залишилися новачки, а Давидович не мав на них значного впливу. Проте, з часом у Києві знов створилося сильне ядро.

Готування до від'їзду висотали з нас усі сили, і ми трималися лише завдяки самолюбству. Найважче було відслати наш невеликий багаж. На митниці з багажу вилучили київську телефонну книжку. Мовляв, телефонні книжки не вільно вивозити за кордон. Ще одне диво в країні див!

Водій автотранспорту, що вантажив наші скриньки, несподівано запитав:

— А якщо неєврей одружиться з єврейкою, він може поїхати до Ізраїлю?

Ми з батьком презирнулися. Водій був гарним українським хлопцем років трохи понад двадцять. Ми запевнили його, що такий виїзд цілком можливий.

— Папаню, а у вас, часом, нема доброї єврейської дівчини? — водій засміявся, підморгнув і хвацько повернув свою машину у вузькому проході митної комори.

Найважчу частину роботи ми виконали.

З почуттям якогось небаченого тріумфу я пішов купувати валізи. Валіза уявлялася мені символом перемоги

й звільнення. "А дзуськи тобі!" — хотів я гукнути до кожного зустрічного міліціонера або сексота. Сонце палило шоси, квіти духмяніли, з Подолу доносило запах зіпсованої каналізації. Так, це дійсно був чудовий день!

Я зайшов до крамниці й недбало тицьнув пальцем у валізу на прилавку. Мушу зазначити, що в будь-якому пристойному радянському місті трапляються часи, коли валізи не знайдеш удень зі свічкою. Але на той час у продажу не було, здається, каструль та м'ясорубок, а валізи були, та ще й імпортні, болгарські.

— Бажаю щасливого відпочинку на півдні, — мовив продавець, старий єврей, один з останніх у Києві продавців-євреїв, котрих ще терпіли в торговельній мережі до того моменту, як вони підуть на пенсію. Він, мабуть, торгував ще за доби НЕП-у і з того часу зберіг забуту нині звичку бути ввічливим з покупцями. Його побажання було зрозуміле: адже був серпень — розпал курортного сезону.

— Я їду значно далі на південь, ніж ви думаєте.

Старий вирячив на мене очі. Здавалося, він лише зараз утямив, що перед ним із недоречно переможним виглядом стоїть єврей, не схожий на сексота.

— Невже туди?.. — спитав він тонким від хвилювання голосом.

— Туди, а куди б іще!?

Я аж випинався від гордошів.

Старий відвернувся, згорбився і притулився головою до сувою фіранкового полотна, що лежав на полиці. Якось зразу витверезившись, я зрозумів, що він плаче.

— Що з вами? — видушив я з себе.

— Як я вам заздрю, як я заздрю... — схлипував продавець, утираючи очі красечком мережаної фіранки. — Я поховав тут дружину і двох синів... Куди я поїду? Кому я потрібний?

Він помітив, чим витирає очі, відсахнувся від фіранки і закрив руками обличчя. Я потупцював на місці, не знаючи, що сказати, сплатив за покупку і вийшов із крамниці. Валіза здавалася мені незграбною і зайвою. Крізь вітрину я

побачив, як старий утирає очі зморшеними тремтячими пальцями.

Далі були проводи. Як завжди в таких випадках, усі сиділи на валізах, пили вино, їли бутерброди і кричали: "Цього року — в Єрусалимі!" Приходили знайомі, напівзнайомі і майже незнайомі. Моя записна книжка заповнилася адресами тих, що бажали одержати виклик.

Несподівано з'явився старий батьків приятель з сином. Я не чекав на таку спритність з їхнього боку. Старий був боязкою людиною, а молодий чудово пристосувався до цієї влади і був добре забезпечений. Вони піділи до мене, запитливо дивлячись в очі.

— Ну, добре, Ізю... Я розумію: ти бажав виїхати. Але навіщо цей галас? Навіщо ці листи. Чого тебе понесло до Москви? Ой, коли я почув по радіо, що тебе зняли з поїзда в Ніжені! Ой-ой-ой! Просто не розумію!

— Алеж якщо ніхто цього не робитиме, не буде виїзду. Можливо, я дурень. Проте, дурні також потрібні, інакше інші не зможуть почувати себе розумними.

Вони дивилися на мене круглими очима. Щось миготіло в їхніх зіницях. Записавши свої адреси до моєї книжки, вони вислизнули з кімнати, схиливши голови. Усі реготалися.

Я прощався з минулим. Я вже знищив папери, що їх могли затримати на митниці. Ще раніш я роздав тим, що залишалися, архів, друкарську машинку, ізраїльські листівки, позначки, монети, плівки із записами. Жіночу шубу, що надійшла на моє ім'я з Лондону від фірми Дінерман, я віддав Арікові, бо йому не вистачало грошей на виїзд. Шубу можна було продати за триста карбованців, хоч ціна їй в Англії — дев'ятнадцять фунтів. Ще двоє активістів дали Аріку такі самі шуби. Ми жартували, що Арік тепер цілком виряджений для подорожі до Сибіру.

Термін моєї візи закінчувався 23 серпня. 22-го я мав летіти з київського аеропорту Бориспіль до Відня.

26. ВІДЇЗД

За два-три дні перед від'їздом я одержав листа від Бравштейна. Він змальовував своє життя в Ізраїлі. Дуже жарко, транспорт коштує дорого, до моря з Беєр-Шеви важко діставатися, народ некультурний, забагато "чорних", діти дикі, б'ються, засилля релігійних фанатиків, а деякі з тих, що приїхали з СРСР, займаються, як він писав, "негарною справою — антирадянською пропагандою". Свого листа він закінчував порадою не зв'язуватися в Києві з "особами, котрі самі не знають, чого хочуть", та "добре поміркувати перед тим, як наважитися на такий крок — виїзд до Ізраїлю". Про те, що він одержав величезну квартиру, матеріальну допомогу і посаду начальника будівельної зони на півдні Ізраїля, Борис у цьому листі не згадував. Це все аж занадто нагадувало кагебівську витівку. Стиль та мова були в дусі статей з "Вечірнього Києва". Пізніше ми дізналися, що Борис пише також для цієї газети.

Але найгірше було те, що листа прочитав мій тесть. Він мало не зімлів. Борис добре розрахував удар, але це виявилось ударом лише по батьках моєї дружини. Лист був занадто тенденційний, щоб збентежити нас. Ми дещо знали про негативні риси життя в Ізраїлі, але це нікого не могло зупинити. Ми їхали до своєї країни, хоч би якою вона була. Найменше ми лякалися "чорних" та "релігійних фанатиків", ми не мали нічого проти тих, хто "займається антирадянською пропагандою", а до клімату треба звикати, доки ми навчимося його змінювати.

Але Борис показав своє обличчя.

Рано вранці 22 серпня сімдесят першого року ми виїжджали до аеропорту. Я викликав чотири таксі, бо було багато тих, що прийшли проводити. Зібралися сусіди, дивилися на нас, як на живе диво.

Я домовився з батьком, що він заїде до нас, а від нас вже всі разом поїдемо до Борисполя. Але батько не

приїздив, ми нервували, боячись запізнитися. Телефон батька не відповідав, і ми вирішили, що батьки поїхали прямо до аеропорту.

Прийшов з валізою новий мешканець моєї квартири. Ми разом з ним працювали в конструкторському бюро управління річкової фльоти. Він довго клопотався дістати квартиру, і тепер був щасливий. Багато років він жив з дружиною, дитиною та батьками в одній кімнаті старого невідгданого будинку. Квартира — це була мрія цілого життя. Сьогодні він почувався ліпше, ніж іменинник, він був наче в чудовому сні. Навіть ми, що відїздили, не були такі щасливі, як він. Очевидно, лише комуністична влада може робити людей такими щасливими.

Я в присутності двірника передав йому ключі. Безперечно, жоден завойовник, отримуючи ключі від підкореного міста, не був такий гордий, як новий квартиронаймач 28 квадратних метрів відомчої квартири Головрїчфлоту. Усі сяяли, починаючи від сонця і закінчуючи двірником.

Шофери, стоячи біля своїх машин, з холодною цікавістю дивилися на нас. Таксисти — бувалий народ, вони все розуміють, але помовчують. Ми розсілися по машинах, сусіди махали на прощання руками.

Їхали через Дарницю. Я дивився на Київ і гадав, чи побачу його ще колинебудь. Певне, я не зможу приїхати до СРСР навіть як турист, доки існує ця влада. Але ніщо не вічне на землі, крім самої цієї істини.

Виїхали на шосе Київ-Бориспіль. Цією дорогою часто їздять іноземці, тому дорогу розширили і перебудували, довівши до європейських кондицій. Горезвісна радянська "показуха" — сорок кілометрів першоклясного шосе серед бездоріжжя. Проминули новий ресторан у вигляді української хати величезних розмірів під солом'яною стріхою, — також для іноземців. Піддашки на зупинках автобусів вздовж шосе орнаментовані мозаїкою в українському стилі. Крім цієї дороги, ніде нема таких піддашків. Враження дещо псували розташовані подекуди

величезні щити з написами, що прославляли українською мовою мудру партію і закликали до нових перемог. Боже праведний, скільки перемог мусить здобути одна-єдина країна? Чи не час від суцільних перемог перейти до нормального життя?

Я міркував у такий спосіб, а хвилювання за батьків затьмарювало так довго очікувану путь до Борисполя. Таксист, що мав чудовий настрій, наспівував собі під ніс популярної пісні "Остання електричка". Далі він заспівав щось незнайоме. Я прислухався:

Папка мой давно в командировке
И не скоро возвратится он.
К мамке нашей часто ходит дядька Вовка,
Мамке он купил одеколон.

Це було кумедно: типова пісня тих верств, що з них виходять таксисти, ресторанны офіціанти, всілякі ділки, а іноді й партійні діячі.

А у мамки каждый раз обновки,
Нам не хочет куклы покупать,
Потому что ходит к мамке дядька Вовка,
Ходит к нашей мамке ночевать.

Мелодія була якоюсь знушально тужливою, а обличчя таксиста розпливалося невизначеною усмішкою.

Дядька, вы привычки эти бросьте,
Детям нужно ласку уделять!
Раньше приходил к нам часто дядя Костя,
Приносил халву и мармелад.

Папочке я напишу со злости:
Папка, брось противный Ленинград!
Прогони, пап, Вовку, пригласи, пап, Костю,
Пусть опять нам носит мармелад.

Ми підїхали до претенсійного будинку аеропорту. Ще здаля я побачив з полегшею батьків та кількох їхніх друзів.

У залі для іноземних пасажирів ми ледве встигли здати багаж, як службовці почали нас підганяти, щоб ми скоріше йшли до митниці. Нашвидку попросившись, ми увійшли до так званого "умовного закордону" — частини будинку, де містяться паспортна контора та митниця. Прикордонники довго й причіпливо перевіряли наші візи. Ми засумували. Занадто багато чого залишилося позаду. До цієї хвилини ми не мали часу озирнутися, ми бачили лише те, що попереду. Певна річ, ми не сумнівалися у слушності нашого вибору, однак зажурилися трохи. Проте, радісною була Неля. Вона знала, що полетить літаком, це було її свято. Я гостро відчув, як добре бути дитиною. А я не мав дитинства.

Наші речі перевіряли близько двох годин. Болгарські валізи, дуже гарні з вигляду, виявилися з ганджем: замки, замкнені на ключ, не хотіли відчинятися. Це була продукція соціалістичної країни. Добре ще, що ми не всі валізи замкнули на ключ. Довелося зірвати замки з двох валіз.

Під час огляду вилучили чомусь материну дешеву брошку та мою колекцію старих паперових грошей. Там були гривни Української Народної Республіки та п'ятсоткарбованцева асигнація Об'єднаного командування півдня Росії, що нею я дуже дорожив. У супроводі митника я повернувся з "умовного закордону" в світ соціалізму — залю чекання, де віддав вилучені речі проводжаючим. У залі я побачив майже всіх київських активістів. Вони приїхали із запізненням, коли ми вже були "за кордоном". Я мав змогу лише помахати їм рукою, вони прогукали напутні побажання.

Коли я повернувся до митниці, один із службовців із зосередженою увагою читав копії моїх заяв та скарг, що їх я віз у папці. Він був середній на зріст, огрядний, кругловидий і сивуватий. Я згадав вислів Аріка: "Вони всі з однієї обойми". Читав він дуже довго. Уже дівчата-митники продивлялися останню валізу, а він усе читав, читав, зморщивши чоло й повільно перегортаючи аркуші. Дійшовши до кінця, він узяв папку під пахву і пішов.

Оголосили посадку, а його не було. Нарешті, він повернувся і віддав мені папку. Я відчув полегшу. Правду кажучи, його поведінка аж занадто мене непокоїла, але все закінчилося щасливо. Сподіваюсь, це читання пішло йому на користь.

Врешті-решт, ми сіли до маленького відкритого вагончика, що повіз нас до літака. На піддашку аеровокзалу стояли проводжаючі. Скільки разів я бачив цю картину зверху! Нині я бачив це знизу, з льотного поля. Як завжди, вони скандували "Щасливої путі" та "Цього року — в Єрусалимі!" Цього разу літак поставили далеко від вокзалу, і під час посадки ми майже не чули їхніх вигуків. Прислухавшись, я почув, що вони співають. Це була "Гатіква" — ізраїльський гімн.

Од ло авда тікватейну,
Гатіква — бат альпаім,
Легьот ам хофші б'арцейну,
Ерец Ціон Єрушалаім. —

Ще не згасла наша надія,
Надія двох тисячоліть,
Бути вільним народом у своїй країні, —
Країні Сіону та Єрусалиму.

Мама плакала. Я, здається, не плакав.

27. ЗАПІЗНІЛЕ ПРИСВЯЧЕННЯ

Так закінчилася моя участь у трагічній анекдоті, що зветься "будівництво комунізму". Проте, цей спектакль наближається кінця: Росія скочується до фашизму, а куди прямує Україна, відає хібащо Господь.

Ви зрозуміли, в чому справа, панове добродії? Я плекаю надію, що ви зрозуміли, якщо і не все, то принаймні багато чого. Я волів дещо розтлумачити приступними для

мене засобами. Якщо цих засобів не вистачило, то в цьому або моя, або ваша провина.

Ясна річ, мене лятимуть євреї, росіяни та українці, як юдофіли, так і юдофоби. Їхні аргументи будуть, очевидно, взаємно виключатися, отже, вся критика, так би мовити, самоанігілюється.

Ще багато дечого можна було б сказати, але все головне, чому я хотів присвятити свої записи, вже сказане. Я можу лише додати (дайте ваше рожеве вушко, вельмишановна). Проте, ні, я лише хотів прощитувати Ніколая Асєєва:

Так что мне
в твоей философии тихой,
таким ли —
теней подзаборных пугаться?
Ведь ты же умеешь
взрывать это лихо,
в четыре мотора
впрягая Пегаса.
А я не с тобою
сiju в этот вечер,
шучу, и грущу,
и смеюсь не с тобою,
и в разные стороны
клонятся плечи,
хоть общие
сердцу страшны перебои!
Неназванный друг мой,
с тобой говорю я:
неужто ж безвстречно
расходятся реки?
Об общем истоке
не плещут, горяя,
и в разное море
впадают навеки.

Жовтень 1972 — березень 1973.